সাহিত্য-বিচাৰ।

শ্ৰীসত্যনাথ বৰা বি, এলৰ দ্বাৰা

ৰচিত।

GOVERNMENT OF ASSAM.
Call No..............
DISTRICT LIBRARY.

গুৱাহাটী।

দ্বিতীয় তাঙ্গৰণ।

১৮২৩ শক।

বেচ ৷৹ তিনি সিকি মাথোন।

DISTRICT LIBRARY
HEM BARUA COLLECTION
TEZPUR.

তেজপুৰ, আসাম চেণ্ট্ৰেল প্ৰেছত
শ্ৰীহুতিৰাম মেধিৰ দ্বাৰাই ছপা হল।

সাহিত্য বিচাৰ দ্বিতীয় বাৰ প্ৰকাশ কৰা হল। প্ৰথম বাৰ ছপোৱাত ইয়াৰ এভাগ বাদ পৰিছিল, এই বাৰ তাক থা স্থানত সন্নিবিষ্ট কৰা গৈছে। আশা কৰোঁ পুঁথিৰ কথা-বোৰ এতিয়া বুজিবলৈ উজু হব। সাহিত্য বিচাৰত যি-বোৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে, আমাৰ বিবেচনাত সেই বোৰ কথা ছাত্ৰবৃত্তিলৈ পঢ়া লৰাই জনা উচিত। কিন্তু তেনে কথা থোপতে কোনো গ্ৰন্থত পোৱা নাযায়। নানা বিধৰ ইংৰাজী, বঙ্গলা, আৰু সংস্কৃত কিতাপ পঢ়িলেহে সেইসকল শিকিবলৈ পাৰি। এই দেখি আমাৰ ছাত্ৰবৃত্তি পৰীক্ষাত ব্যৱহাৰ কৰাৰ নিমিত্তে সাহিত্য বিচাৰ লিখা হৈছিল, আৰু সেই কাৰণে তাৰ ভাষাও অতিশয় উজু কৰা হৈছে। কিন্তু ইমান দিনে ই সেই ঠাই পোৱা নাই। কেৱল কোনো কোনো স্কুলৰ নামৰ শ্ৰেণীবোৰত ইয়াক সা-হিত্য স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। সাহিত্য বিচাৰ কিন্তু সাহিত্য নহয়, ই ব্যাকৰণৰ অন্তৰ্গত। এতেকে ইয়াক স্কুলত চলাব লাগিলে ব্যাকৰণৰ শাখা ৰূপে চলোৱা যুগুত। এই বাৰ উপযুক্ত ঠাইত চলোৱা হব বুলি আশা কৰা গৈছে। দ্বিতীয় তাঙ্গৰণত পুঁথিৰ আকাৰ বৃদ্ধি হোৱাত তাৰ মূল্যও কিঞ্চিত বৃদ্ধি কৰা হল।

গুৱাহাটী।
১৪ জেঠ, ১৩০৮।

শ্ৰীসত্যনাথ বৰা।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

সাহিত্য বিচাৰ।

প্ৰথম অধ্যায়।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ।

মানুহে নিজ বুদ্ধিৰে আজিলৈকে যি যি কাম কৰিছে, তাৰ ভিতৰত সাহিত্যকে ঘাই বুলিব পাৰি। সাহিত্যৰ গুণ সংসাৰ জিনি আছে। ইয়াৰ নিচিনা মনমোহনীয়া বস্তু জগতত আৰু বিচাৰি পাবলৈ বৰ টান। সাহিত্যৰ গুণত বিষাদত বুৰবোৱা মানুহৰো মনোবিকাৰ উপশম হয়, ৰুগীয়াৰ ৰোগ সকাহ পৰে, কাঠ-বুকুৱা মানুহৰ মনত দয়াৰস জন্মে, খং, খিয়াল ইত্যাদি যি মানুহৰ ৰিপুবিলাক আছে, সিহঁতো লাহে লাহে কমি যায়, কিন্তু এই সাহিত্য-সুখ সকলোৱে ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। আগেয়ে কিছু জ্ঞান আৰ্জি নললে সাহিত্যৰ ৰস পোৱা বৰ টান। সেই দেখিহে মূৰ্খ আৰু অসভ্য জাতিবোৱে সাহিত্যৰ মোল নাপায়; আন কি, সাহিত্য বুলিবলৈ বস্তু এটাই সিহঁতৰ নাই। জ্ঞান সাহিত্য সুখৰ মূল। জ্ঞানৰ ৰশ্মিয়ে মন পোহৰ নকৰিলে সাহিত্যৰ অসীম ৰূপৰ ভলাপো দেখিবলৈ নাপায়। এই জ্ঞান কেৱল লিখা পঢ়া শিকিলেই হয়, এনে বুলি ভবা অনুচিত। অনেক মানুহ

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)

আছে, তেঁওলোকে লিখা-পঢ়া জানে আৰু টান টান পুথিৰ অৰ্থও নিমিষতে কৈ দিব পাৰে, তেও সাহিত্যৰ ৰস বুজিবলৈ টান পায়। এই কথাটো প্ৰথমতে আচৰিত যেন লাগিব পাৰে, কিন্তু অলপ গমি চালে দেখা যায়, যে যি জ্ঞানৰ বলত সাহিত্যৰ ৰস বুজিব পাৰি সি লিখা-পঢ়া শিকিলেই হোৱা বস্তু নহয়। তাৰ নিমিত্তে বেলেগে পুৰুষাৰ্থ কৰিব লাগে, তেহে সেই জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। নীতি বিজ্ঞান, মনো বিজ্ঞান বা গণিত ইত্যাদি শাস্ত্ৰত বৰ পাৰ্গতালি লাভ কৰিলেও সাহিত্যৰ একো নাজানিব পাৰে। কিয়নো, মনো বিজ্ঞান শিকোঁতে সাহিত্য শিকা নহয়।

এই জ্ঞান যে দুৰ্লভ এনে নহয়। আন কথা শিকিবলৈ যিমান দুখ কৰিব লাগে, সাহিত্য বোধ কৰোঁতাকৈ অলপ শ্ৰমতে শিকিব পৰা যায়। যেতিয়া মানুহে লিখা পঢ়া আৰম্ভ কৰে, তেতিয়াৰ পৰা সাহিত্যৰ ফালটোলৈকো চকু দিব লাগে; সদাই তাত মন দিলেহে পিচে উপকাৰ পোৱা যায়। যদি সৰুৰে পৰা সাহিত্যৰ লগত একো সম্বন্ধ নাৰাখা, তেন্তে ডাঙৰ হলে তাৰ ৰস কেনেকৈ বুজিবা? একেই সাহিত্য এটা জটিল বিষয়, তাতে যদি আৰম্ভণিৰ পৰা তাক হেলা কৰা যায়, তেনেহলে পিচত তাৰ সোৱাদ পোৱা বৰ দুস্কৰ। কিন্তু কিতেই সৰুতে সাহিত্য শিকাবলৈ ধৰাও উচিত নহয়, কিয়নো তেতিয়া বহুত কথাৰ হৃদয়ে বুজা নাপায় আৰু অৰ্থ বুজি পালেও কথাৰ ভিতৰ সোমাই তাৰ সাৰ বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰে। যেতিয়া বুদ্ধি পুষ্ট হয়, জটিল কথাৰ মাজত বিচাৰ উলিয়াব পাৰে, আৰু [illegible] [illegible] [illegible] লাকলৈ

ভৈয়াৰ লগা হয়, তেতিয়াহে সাহিত্যৰ কালৈ মন দিয়া যুগুত। সাহিত্যত এবাৰ মন বহিলে আৰু শঙ্কা নাই। তাৰ সোৱাদ এবাৰ পালে পাহৰিব নোৱাৰি। সেই দেখিহে এ-জন কবিয়ে ঈশ্বৰত খাটিছিল, যে তেওঁক যেন এই পৃথিবীত আকৌ জনম দিয়ে; আকৌ যেন তেওঁ সাহিত্য সুধা পান কৰিবলৈ পায়।

সাহিত্যৰ সোৱাদ আন বিলাক মিঠা বস্তুৰ দৰে নহয়। আন আন বস্তুৰ সোৱাদ জিবাৰে পাওঁ, আন বস্তুৰ ৰূপ চকুৰে দেখোঁ। কিন্তু সাহিত্যৰ সোৱাদ মুখৰ জিবাৰে নাপায়; তাক মনেৰে চাকিব লাগে, তেহে তাৰ ৰূপ বা সোৱাদৰ গম পোৱা যায়। সেই দেখি জিবা নোহোৱা মানুহেও সা-হিত্যৰ ৰকম বুজিব পাৰে। কনাইও তাৰ ৰূপ দেখি ভোগ খায়। সাহিত্য সম্ভোগৰ নিমিত্তে বহুত ধন-বিত্তো খৰচ ক-ৰিব নালাগে, বা দেশ এৰি বিদেশলৈকো যাব নালাগে। ঘৰতে বহি সেই পবিত্ৰ সুখ ভোগ কৰিব পাৰি। আন সুখৰ অন্তত কেতিয়াবা দুখ মিলে, কিন্তু সাহিত্যৰ পৰা যি আনন্দ পোৱা যায়, তাত বিষাদৰ অলপো মিহলি নাই। সাহিত্য কেৱল সুখৰ ভঁৰাল। নন্দন কাননত যেনেকৈ দেৱতা সকলে অমৃত পান কৰি সকলো দুখ পাহৰে, সেই দৰে জ্ঞানী মানুহে সাহিত্য পঢ়ি বা সমালোচনা কৰি সংসাৰৰ চিন্তা পা-হৰে আৰু পৰম হৰিষে কাল নিয়ায়। জ্ঞানী লোকৰ পক্ষে সাহিত্য জিৰণি লোৱা ঠাই। আনবিলাক মানুহৰ যেতিয়া গৃহকৰ্ম কৰি ভাগৰ লাগে, তেতিয়া তেওঁলোকে গীত-বাজনা বা আন কোনো [illegible] লয়। কিন্তু জ্ঞানী

লোকৰ ভাগৰ লাগিলে সাহিত্য ৰূপ বিলাস বনত সোমাই তাৰ নানা বিধ শোভা চাই চাই ভাগৰ পাহৰে। এই পবিত্ৰ সুখ লভিবলৈ সকলোৱে যত্ন কৰা উচিত। কোন বাটে গলে এই সুখ লাভ কৰিব পাৰি তাক আমি ক্ৰমে দেখুৱাম। সম্প্ৰতি সাহিত্য কি বস্তু, কিহকনো সাহিত্য বোলে, তাৰ লক্ষণ কেনে, কোনে কি বস্তুৰে সাজিলে, কেতিয়া হল, আগেয়ে কেনে আছিল, এতিয়া কেনে হৈছে, আৰু আন কিহৰ লগত সাহিত্যৰ বিশেষ সমন্ধ আছে, জয় জয়তে এই কেটা কথা ভালকৈ বিচাৰি চাব লাগিব। তেহে আমি সাহিত্যৰ ওচৰ চাপিব পাৰিম।

সংসাৰৰ সকলো প্ৰাণীতকৈ যে মানুহে ইমান বেছি উন্নতি কৰিছে, তাৰ কাৰণ এই যে সিহঁতে নিজৰ মনৰ ভাব আনক ভাঙ্গি কব পাৰে। এটা মানুহে নিজ বুদ্ধিৰে যি শিকে তাক তাৰ লগৰীয়াবিলাকক বুজাই কব পাৰে। এই ক্ষমতা নথকা হেঁতেন মানুহে কেতিয়াও ইমান খিনি উন্নতি কৰিব নোৱাৰে। যেয়ে যি শিকে, সি তাৰ লগতে লোপ হল হেঁতেন। এতিয়া সেই ক্ষমতাৰ গুণত আমি আনে শিকা বা উলিওৱা কথাৰ পৰা উপকাৰ পাওঁহক। যি উপায়ৰ দ্বাৰাই এজনৰ মনৰ ভাব আন এজনক প্ৰকাশকৈ কব পৰা যায় সেই উপায়ৰ নাম ভাষা। ভাষা কেনেকৈ হল তাক কোনে সাজিলে এই বোৰ কথা আমাক এতিয়া নালাগে। সম্প্ৰতি ইয়াকে জানি থলেই হব, যে আমি ভাষাৰ গুণতহে অন্য জীৱ-জন্তুতকৈ বেছি উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিছোঁ। এই ভাষাৰ দ্বাৰাই আমাৰ মনৰ ভাব ব্যক্ত কৰোঁ। এই

ভাষাৰেই হে আমি পৃথিবীত সবাতোকৈ শ্রেষ্ঠ। কিন্তু অকল ভাষাই আমাৰ ইমান উপকাৰ সাধিব নোৱাৰিলে হেঁতেন। যেতিয়া মানুহে লিখিব নাজানিছিল, যেতিয়া কাগৰ ব্যৱহাৰ পৃথিবীত নাছিল, সেই সময়ত ভাষাৰো বৰ আদৰ নাছিল। ভাষা যে ইমান গুণৰতা হল, ই কেৱল লিখাৰ বলতহে। মানুহে বুদ্ধিৰে উলিওৱা কথা লিখি থবলৈ এইটো উপায় নথকা হেঁতেন, ভাষাৰ পৰা আমি ইমান উপকাৰ কেতিয়াও নাপাওঁ।

মানুহে যেতিয়াৰ পৰা কথা লিখিবলৈ ধৰিলে, সেই দিনৰ পৰা সাহিত্যৰ সৃষ্টি হল বুলি ধৰিব পাৰি। ভাষা লিখিলেই সাহিত্য নাম পায়। ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ভিতৰত ইমান মিল, যে সময়ে সময়ে কোনটো কি বাছি উলিয়াবলৈকে টান হৈ পৰে। কিন্তু এই কথাৰ পৰা এনে ভাবি লোৱা উচিত নহয়, যে ভাষা আৰু সাহিত্য একে। সিহঁত আকাৰে প্রকাৰে একে ৰকম হলেও, দুইও বেলেগ বেলেগ বস্তু। সিহঁতৰ গুণ বেলেগ, লক্ষণ বেলেগ, আৰু নামো সুকীয়া। কিছুমান কথাত যদিও দুইৰো বৰ মিল দেখা যায়, কিছুমান কথাত আকৌ ইমান অমিল, যে সিহঁতৰ ভিতৰত একো সম্বন্ধই নাই বুলিব পাৰি। প্রথমতে চোৱা, ভাষা কেৱল এটা নাম মাথোন। ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ মানুহে মুখেৰে নানা প্রকাৰ শব্দ কৰে তাৰ একোটা শব্দৰ নাম আখৰ। আখৰ এটা বা কেইবাটাও গোটখাই এটা বস্তুৰ নাম হয়। এই নামবোৰ যেতিয়া মানুহে মনৰ ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ উচ্চাৰণ কৰে তেতিয়া তাকে ভাষা বোলে। কিন্তু সাহিত্য

ৰূপ-লাৱণ্যেৰে গঢ়া বস্তু। মানুহে লিখিবলৈ শিকাৰ আগেয়েও ভাষা আছিল, তাক এতিয়াও আছে। কিন্তু সাহিত্য আগেয়ে নাছিল। ভাষাৰ আদাখিনি ঈশ্বৰে আৰু আদাখিনি মানুহে কৰা, কিন্তু সাহিত্য হ'ল সকলোখিনি মানুহৰ হাতে গঢ়া বস্তু। সাহিত্য আৰু ভাষাৰ ভিতৰত যে কেৱল এই দুখিনিহে অ-মিল এনে বুলি ভবা উচিত নহয়। দাত আৰু দিনৰ যেনে প্ৰভেদ, সেইদৰে ভিন্নতা প্ৰায় সিমানেই প্ৰভেদ! মিল কেৱল এক ঠাইত মাথোন দেখা যায়। আগত কৈ অহা হৈছে যে নানা বিধ শব্দ গোট খুৱাহে এঠাইত কৰি এটা ভাব প্ৰকাশ কৰাৰ নাম ভাষা। এতেকে ভাষা শব্দ মূলক, অৰ্থাৎ শব্দ নহ'লে ভাষাৰ সৃষ্টি হব নোৱাৰে। যদি কাহানিবা মানুহে শব্দ এটাইবোৰ পাহৰি যায়, তেন্তে সেই দিনাই ভা-ষাৰো মৃত্যু ঘটিব। সাহিত্যও প্ৰায় তেনেকুৱা। কিছুমান শব্দ লগ কৰি এটা কথা লিখিলেই সাহিত্য হয়। এতেকে সা-হিত্যো ভাষাৰ নিচিনা শব্দৰ সমষ্টি বা পুঞ্জ বুলিব পাৰি। এই ঠাইতে ইহঁত দুয়োৰো বৰ মিল দেখা যায়। ইয়াত বাজে এইবিলাক যত ধৰা যাতে ইহঁত বেলেগ। ইহঁত দুয়োৰো ভি-তৰত কত কত মিল আৰু কত অমিল তাকে বুজা নহ'লে সাহিত্য শিকাত বহুত বিঘিনি জন্মিব পাৰে। কিয়নো, আমি আগতে কৈছো, যে কেতবিলাক মানুহে ভাষা শিকে হয় তেও সাহিত্যৰ ধৰ নাপায়। ভাষা জগতত থকা বস্তু চকু ফুৰালেই তাক দেখা যায়। যেয়ে আখৰ চিনে আৰু শব্দৰ অৰ্থ জানে সেয়ে ভাষা দেখা পায়, আৰু শিকিব পাৰে; কিন্তু সাহিত্য তেনেকুৱা নহয়। তাক ভাষাৰ মাজৰ দৰা

ণি-আৰি উলিয়ালেহে পোৱা যায়। সি তামাৰ তলত ঢাক খাই থাকে, বিচাৰি উলিয়ালেহে ওলায়। ভাষা এটা বস্তু সাহিত্য তাৰ ৰূপ, ভাষা শৰীৰ সাহিত্য আত্মা, বা ভাষা পদাৰ্থ সাহিত্য তাৰ গুণ। নাইবা, এই দৰেও ধৰিব পৰা যায়, যে ভাষা এটা ফুল, সাহিত্য গোন্ধ, ভাষা মাটিকঁঠাল সাহিত্য তাৰ সোৱাদ।

এই দৰে ভাষাৰ মাজৰ পৰা সাহিত্য বিচাৰি উলিওৱাকে সাহিত্য শিক্ষা বোলে। এই শিক্ষা অৱশ্য অতি টান কাম অলপ শ্ৰম কৰি সাধিব নোৱাৰি। গুৰিৰ পৰা লাহে লাহে অভ্যাস নকৰিলে একে দিনে যে সাহিত্যৰ ৰস বুজা হব পাৰি এনে কথা কেতিয়াও মনত ঠাই নিদিবা। এই কাম কৰিবলৈ যে কেইটা কিছুমান নিয়ম আছে এনে নহয়। নিয়ম থকা হেঁতেন ই ইমান টান হবই নোৱাৰে। যি যি কামৰ নিয়ম বন্ধা আছে, অৰ্থাৎ নিয়ম অনুসৰি চলিলেই যি কাম সিদ্ধ হয়, তাক টান কাম বুলিব নোৱাৰি। কিয়নো, নিয়ম হোৱাৰ টান হলেও, মানুহে পুৰুষাৰ্থ কৰি তাক বুজিব পাৰে, আৰু সেই দৰে চলিব পাৰে। যিবোৰ কামৰ একো নিয়ম নাই সেইবোৰেহে আচলতে টান। এই দেখি সাহিত্য শিক্ষা সুচলা কৰিবলৈ একো উপায় দিব নোৱাৰি। যি তাক শিকিব খোজে তেওঁ কিছুমান দিন মন দি ধৰিলেই আপোনা আপুনি হঠাত উপাই ওলায় পৰিব। ইয়াত শিকোঁতাৰ সহায় কৰিবৰ নিমিত্তে আমি স্থূল স্থূল দুই চাইটা কথা উ-ঘুকিয়াম। এই আৰ্হি অনুসৰি কাম কৰিলে যে কিছু উপ-কাৰ হব, তাত আমাৰ এক ধনিতাও সন্দেহ নাই।

পৃথিৱীত যত বস্তু আছে তাৰ সকলোৰে দুই পিঠি। কথাৰো ভাব ঠিক এনেকুৱা। এটা লিখা প্ৰবন্ধৰ দুটা পিঠি, তাৰে এপিঠিৰ নাম কথা বা শুধ ভাষা আৰু আনটো পিঠিৰ নাম সাহিত্য। যেতিয়া আমি প্ৰবন্ধত কোৱা কথাকেটাৰলৈ মাথোন মন কৰোঁ, অৰ্থাৎ লিখকে যি ভাব প্ৰকাশ কৰে তাত মাথোন মন দিওঁ, তেতিয়া আমাৰ চকু কেৱল ভাষাতহে থাকে। কিন্তু যদি তাক এৰি বা তাত বাজেও লিখকৰ লিখাৰ ধৰণলৈ চাওঁ অৰ্থাৎ লিখকে কেনেকৈ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিছে, তেওঁ কি কি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে, কি উপমাৰে বুজাইছে, আৰু কেনে ভাবত লিখিছে, এই বোৰ কথালৈ মন দিয়া যায়, তেন্তে সেই প্ৰবন্ধৰ তেতিয়া সাহিত্য বিচৰা হয়। মুঠতে কব লাগিলে লিখকে যি কয়, তালৈ মন কৰিলে ভাষা আৰু যেনেকৈ কৈছে তালৈ মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়। যি মানুহে প্ৰবন্ধত কোৱা কথা অৰ্থাৎ বাতৰিটো মাথোন বিচাৰে তেওঁ সেই প্ৰবন্ধৰ সাহিত্য নেদেখে। সাহিত্য বিচৰা মানুহে প্ৰবন্ধত থকা উপমাৰ মিল, শব্দৰ পাতনি, ভাবৰ গাঁথনি, আৰু লিখাৰ প্ৰণালীলৈ মন কৰে। এটি উদাহৰণ দিওঁ চোৱা। "ঈশ্বৰ দয়াৰ সাগৰ" এই এটা বাক্য। এতিয়া আমি যদি বাক্যটো পঢ়ি ইয়াকে বুজি পাওঁ যে ঈশ্বৰ বৰ দয়ালু' তেনেহলে আমি তাৰ ভাষাহে মন দিলোঁ। কিন্তু যদি এই দৰে ভবা যায়, যে এই ঠাইত ঈশ্বৰ নিদি পৰমেশ্বৰ লিখা হেঁতেন শুনিবলৈ ভাল হল হেঁতেন, বা ঈশ্বৰ শব্দটোৱে এই ঠাইত সুন্দৰ ৰূপে খাই পৰিছে আন শব্দ দিলে বেয়া হব, তেনেহলে আমি তেতিয়া

কথাটোৰ ভাষা বিচৰা নাই, আমাৰ মন তাৰ সাহিত্যতহে আছে। আৰু এই দৰেও ভাবি চাব পাৰি, যে ঈশ্বৰক দয়াৰ সাগৰ বুলি দয়াতৰঙ্গিনী বা দয়াকূপ বোলা ভাল আছিল' বা দয়াকূপ বুলিলে নিন্দিলে, কিয়নো ঈশ্বৰ সৰ্বব্যাপী, এতেকে দয়ানদী বোলা যাওক, বা এই শব্দটো শুনিবলৈ কৰ্কশ, এতেকে দয়াতৰঙ্গিণী বোলা ভাল; এনেকুৱা বোৰ কথলৈ মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়।

এতিয়া সুন্দৰ ৰূপে বুজিব পাৰি, যে সাহিত্য কেৱল ভাষাৰ অলঙ্কাৰ মাথোন। এই অলঙ্কাৰবোৰ গুচাই যদি ভাষাক একে বাৰে উভনাঙট কৰা যায়, তেন্তে তাৰ এই ৰূপ নাথাকে। কিন্তু ভাষাক একে বাৰে নিৰলঙ্কাৰ কৰা অতি দুস্কৰ। তাক বেয়া সাজ পিন্ধাই দেখিবলৈ কুৎসিৎ কৰিব পাৰি, কিন্তু সমূলি নাঙট কৰিবলৈ টান। কিয়নো শব্দই ভাষাৰ অলঙ্কাৰ, আৰু আগত কোৱা হৈছে, যে শব্দই তাৰ মূল। যদি শব্দ এটাইবিলাক কাঢ়ি নিয়া যায়, তেন্তে ভাষাই নাথাকে। ভাষাক সুৱনী কৰিবলৈ মানুহে নানা বিধ অলঙ্কাৰ পিন্ধায়। কেৱল ভাষাই মানুহৰ মন টানিব নোৱাৰে। বেয়াকৈ লিখা পুথি পঢ়িবলৈ কাৰো মন নাযায়। তেনেকুৱা পুথি এবাৰ পঢ়ি চালেই দুনাই মেলিবলৈ বেয়া লাগে। কিন্তু ভাল বছা শব্দ, সুন্দৰ উপমা, বা নতুন মনোহৰ ভাবেৰে সজাই পুথি লিখিলে তাক সকলোৱে আদৰ কৰে। তাক এবাৰ পঢ়িলে আকৌ পঢ়িবলৈ মন যায়। কালিদাসে শকুন্তলা লিখিবৰ আজি কত যুগ হল, তেও সেই শকুন্তলা পঢ়ি মানুহে আজিলৈকে ৰস পায়, আজিও সকলোৱে

তাক আদৰ কৰি ৰাখে, হেঁপাহ কৰি পঢ়ে। ইয়াৰ কাৰণ এই যে শকুন্তলা বত্রিশ অলঙ্কাৰে বিভূষিতা। তাক পঢ়িলেই মানুহৰ মন মোহে। যি সাহিত্যৰ ৰস বুজা মানুহে এবাৰ শকুন্তলা পঢ়ি চাইছে, সি কেতিয়াও তাক পাহৰিব নোৱাৰে।

যদিও অলঙ্কাৰে সাহিত্যৰ ইমান উপকাৰ কৰে, তাৰ পৰা যে কিছু কিছু অপকাৰ হোৱা নাই এনে নহয়। অলঙ্কাৰ লগাওতে দুই চাৰিটা নলগা শব্দ বা উপকৰা ভাব ব্যৱহাৰ কৰিব লগাত পৰে। যি কথা আচলতে নাই তাকো কেতিয়াবা আছে বুলি কব লাগে। পাচে, যি মানুহে পঢ়ে তেওঁ অলঙ্কাৰৰ কথাখিনিকো সচা বুলি ধৰি থয়। সাহিত্যৰ ভিতৰত যদি কিবা দুণ আছে, সি শব্দৰ আৰু ভাবৰ বহুলতাইহে। বহুলতাই অনেক মানুহৰ ভ্ৰম জন্মায়। এই নিমিত্তেহে বোধ কৰোঁ মূলতে মিছা কথাতো মানুহৰ অটল বিশ্বাস দেখা যায়। মানুহে এই কথাটো ভাবি নাচায় যে কোনো এটা বস্তুৰ বৰ্ণনা কৰিব লাগিলে, আৰু সেই বৰ্ণনা যদি ধুনীয়া কৰিব খোজা যায়, তেনেহলে মাজে মাজে দুই এটা বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হয়। সেই বিশেষণবোৰৰ ভাব নানা প্ৰকাৰ হব পাৰে। বিবেচনা কৰা, তুমি এজোপা গছ বৰ্ণবা সেই গছৰ ডাল বোৰ বৰ দীঘল। পিচে বৰ্ণনাত তুমি লিখিব লাগিব যে তাৰ ডালবোৰ সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল আছিল। বৰ দীঘল বুজাবলৈ যি দুটা বিশেষণ ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা হল, তাক দেখোঁতে সিমান জটিল বা দ্ব্যৰ্থযুক্ত যেন নেদেখা হয়, কিন্তু অৰ্থ ভাঙিবৰ সময় তাৰ কেইবাটাও অৰ্থ ওলায়। সুদীৰ্ঘ বুলিলে কেবল নিয়মিত ৰূপ দীঘলহে বুজায় যে এনে নহয়, অস্বাভাবিক দীঘল

পাব পাৰে। সচৰাচৰ গছৰ ডাল যিমান দীঘল হয়, সিমান দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি, আৰু অদ্ভুত দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি। এই দুটা অৰ্থৰ কোনোটো সঁচা বুলি ধৰি লাগিব তাক ঠাৱৰকৈ কোৱা টান। কিন্তু সেই বুলি কৈছে বৰ্ণনাৰ আচল ভাবটো ধৰিব নোৱাৰে নে? অৱশ্যে পাৰে। সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল বুলিলে এনে বুজা যুগুত যে সচৰাচৰ গছৰ ডাল যিমান দীঘল হয় এই জোপা গছৰ ডালো সিমানেই দীঘল আছিল। কোনো এটা কথা লিখিব লাগিলে কিছু বঢ়াই নেলেখিলে নহয়; নাইবা বৰ্ণনাৰ বস নাহকিয়া হৈ পৰে। সেই গছ জোপাৰ ডালকেটা বৰ্ণাওঁতে যদি সুদীৰ্ঘ স্থূল এশ বা ডেৰ শ হাত বুলি আচল জোখটো দিয়া যায়, তেনেহলে প্ৰবন্ধৰ ভাষা সুললিত নহব পাৰে, বা আন কোনো প্ৰকাৰে বেয়া হব পাৰে। এই কথাটো মানুহে গমি পায়। বৰ্ণাওঁতা যি পায় তাকে বিশ্বাস কৰে। ৰামায়ণত কয় যে হনুমন্তে কেনেকৈ গোটেই পৰ্ব্বত বান্ধি লৈ আহিছিল, এই কথাটো কেৱল ভাবৰ বহুলতা মাথোন। ইয়াৰ দ্বাৰাই কবি দেখুৱাইছে যে হনুমন্ত বৰ বলবান আছিল তেওঁ বৃহৎ বৃহৎ পৰ্ব্বতকো তৃণ যেন দেখিছিল। আচলতে হনুমন্তে দহ হাত পৰ্ব্বত গাত বান্ধি লৈ [illegible] কথা নহয়। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত এনেকুৱা [illegible] ভাবৰ আধিক্য অনেক পোৱা যায়। আন আন পু[illegible] হা, কিন্তু পৰিমাণ ইমান নহয়। এই দুই পুথি [illegible] ইমান বঢ়াই লেখা যে তাৰ পৰা আচল [illegible] উলিওৱা বৰ টান হৈ পৰিছে।

পৃথিবীত আন যিবিলাক জাতি আছে তেওঁলোকৰ সাহিত্যতো এই দোষ বা দোষযুক্ত অলঙ্কাৰ আছে; কিন্তু হিন্দু, গ্ৰীক আৰু মুছলমানৰ সাহিত্যত বৰ বেছি পৰিমাণে দেখা যায়। আন জাতিৰ লিখকে যদি একক চাৰি কৰে, হিন্দু আৰু মুছলমানে তাক চাৰি হাজাৰ নকৰে মানে নেৰে। এই দোষ অৱশ্য একেবাৰে গুচাব নোৱাৰি, কিয়নো ই সাহিত্যৰ এবিধ অলঙ্কাৰ। কিন্তু বহুতকৈ এনেকুৱা অলঙ্কাৰ লগালে ভাষা সুন্দৰী নহৈ কদাকাৰহে হয়।

ভাষাক অলঙ্কাৰ পিন্ধাবলৈ গোজাঁতে কেতিয়াবা মিছা কথাও কব লগা হয়, অৰ্থাৎ যি বস্তুটো বা গুণটো নাই তাকো আছে বুলি কব লগাত পৰে। এই দোষটো প্ৰায় আখৰ মিলাওঁতে বা শুনিবলৈ সুললিত কৰোঁতেহে হয়। এটা আখৰৰ নিচিনা আন এটা শব্দ লগাওঁতে লিখকে দুই চাৰিটা মিছা কথা লিখে। বিবেচনা কৰা, এটা মানুহক তুমি উত্ৰাইল বুলি বণিছা, কিন্তু উগায়ল শব্দটোৰ দৰে আৰু দুই চাৰিটা শব্দ আছে: যেনে উগ্ৰ, উষ্ণ, বা উটনুৱা। পিচে লিখকে যেতিয়া উত্ৰাৱল শব্দটো লিখে তেতিয়া ভাষা সুশ্ৰাব্য কৰিবৰ মনেৰে উগ্ৰ বা উটনুৱা কথাও লিখি পেলাব। লিখকে জানিব পাৰে, যে উত্ৰাৱল মানুহ জন উগ্ৰ বা উটনুৱা নাছিল, তেওঁ দুয়োটা শব্দ একে লগে লিখিলে শুনিবলৈ ভাল হয় দেখি তেওঁ অৰ্থলৈ বৰ কাণ নকৰে। এনেকুৱা কথা সকলো প্ৰবন্ধতে পোৱা যায়। ইও সাহিত্যৰ এবিধ অলঙ্কাৰ, এতেকে এই দোষ গুচাবৰ একো উপায় নাই।

ভালকৈ গমি চালে দেখা যায়, যে কথা লিখি উলিয়ালে

ভাৰ পঢ় আগৰ দৰে নাথাকে। মানুহৰ মুখৰ পৰা যৈ কাপৰ মুখত পৰিলেই মূৰ্ত্তি বেলেগ হয়। কদাকাৰ বস্তু সুন্দৰী হৈ পৰে, মিছাকো সচা যেন লাগে। ইয়াৰ কাৰণ এক প্ৰকাৰে আগেয়েই কোৱা হৈছে। বাঢ়ৈ আৰু খনিকৰে যেনেকৈ সাধাৰণ কাঠ বা মাটি এডোখৰকে সুন্দৰকৈ চাঁচি কাটি তাৰ ওপৰত ধুনীয়া ৰহণ লগাই চিক্‌চিকিয়া কৰি পেলায়, সেই দৰে লিখকেও এটা অতি সামান্য বস্তুকে সুন্দৰ সুন্দৰ শব্দ আৰু উপমা যোজনা দি সজাই এনে সুন্দৰী কৰিব পাৰে যে, তাক আগৰ সেই সামান্য বস্তুটো বুলি চিনিবই নোৱাৰি। এই দেখিছে কিতাপত পঢ়া ঠাইবোৰ বা মানুহ বিলাকক চাবৰ বৰ মন যায়। যি এবাৰ কাদম্বৰী বা শকুন্তলা পঢ়িছে, তাৰ মনত সদাই এনে ইচ্ছা যে পুনৰায় সেই দিন উলটি আহক, পুনৰপি যেন অৰণ্যৰ মাজত সেই দৰে মুনিৰ আশ্ৰম দেখিবলৈ পাব। মহাভাৰতত নৈমিষাৰণ্যৰ কথা পঢ়ি এনে বোধ হয় যে সেই ঠাই স্বৰ্গৰ নিচিনা সুখময় মহা পবিত্ৰ ঠাই। কিন্তু যদি সেই ঠাইবোৰ চাবলৈ যোৱা যায়, তেন্তে দেখিবা যে কিতাপত পঢ়ি যেনে লাগিছিল আচলতে তেনেকুৱা নহয়। আমি থকা ঠাইবোৰ যেনেকুৱা সিও প্ৰায় তেনেকুৱা, অলপহে যদি প্ৰভেদ হলায়। এই এটাই বোৰ কবিৰ কাপৰ গুণ।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেনেকুৱা তাক কৈ ভালোঁ। বোধ কৰোঁ এতিয়া ওপৰৰ আলোচনা পঢ়িলে সাহিত্য বাক বোলে অনায়াসে কব পৰা যায়। কিন্তু এতিয়াও এটা কথা বাকী। সাহিত্য হবৰ দিন ধৰি আজিলৈকে একে দৰে আছেনে,

বেলেগ হৈছে তাৰ কথা মুঠে কোৱা নাই। আজি কালি যদি সাহিত্য কিছু বেলেগ হৈছে, তেনেহলে আদিতে কেনেকুৱা আছিল আৰু এতিয়ানো তাৰ ৰূপ কেনে হৈছে; এইকেটা কথাৰ মীমাংসা হলেই সাহিত্যৰ সাধাৰণ অৱস্থা ওৰ পৰে।

সকলো বস্তুৰে যে পৰিবৰ্ত্তন আছে এই কথা সকলোৱে জানে। পৃথিৱীৰ ভিতৰত এনে একো বস্তু নাই যি আদিৰে পৰা আজিলৈকে একে দৰে আছে। সাহিত্যৰো সেই দৰে সময়ৰ লগে লগে গঢ় লৰিবই লাগিছে। আদিতে যেনেকুৱা আছিল এতিয়া তেনে নহয়; ইয়াৰ প্ৰকাৰ আজি কালি বেলেগ হৈছে। আগৰ লিখকবিলাকে নামৰ আগত বিশেষণ গোটাচেৰেক সৰহকৈ দিব পাৰিলেই পণ্ডিতালি কৰা হল যেন জ্ঞান কৰিছিল। পুৰণি ফলিবোৰত আৰু শীলত লেখা কথা পঢ়িলে শাৰী শাৰী কেৱল বিশেষণকে পোৱা যায়। তাৰ পৰা আচল সাৰ খিনি বিচাৰি লোৱাই টান। কৰ্ত্তা কৰ্ম্ম কৰবাত পৰি থাকে, পঢ়োঁতাই পুৰুষাৰ্থ কৰিহে সিহঁতক বিচাৰি পায়। একোটা প্ৰবন্ধত কথা এধানমান, কিন্তু তাকে বিশেষণ লগাই লগাই বৃহৎ কৰে। এই দোষ আধুনিক লিখকৰ নাই। আজি কালি এঠাইত দুটা বা তিনিটাতকৈ বেছি বিশেষণ ব্যৱহাৰ নকৰে। [illegible] সাহিত্যত কিন্তু উপমাৰ হ্ৰাস দেখা যায়। আগৰ লিখক বিলাকে যেনে সুন্দৰ সুন্দৰ উপমা দি কথা বুজাব পাৰিছিল, এতিয়া তেনেকুৱা উপমা অতি কম। আগেয়ে কবি সকলে আচল কথা ভাঙ্গি নকৈছিল, কেৱল উপমাৰেই

ভাব প্ৰকাশ কৰিছিল। এতিয়াৰ মানুহে উপমা এৰি কথাত ধৰিছে, কথাৰেই সকলো বিষয় বুজাই দিয়ে। আমাৰ বিবেচনা মতে আগৰ লিখক বিলাকৰ আৰু এটা দোষ আছিল। তেওঁলোকে চলিত ভাষাৰে কথা লিখিবলৈ ঘিনাইছিল। মানুহে সদাই যিবোৰ শব্দেৰে কথা বাৰ্ত্তা কয়, সেইবোৰ শব্দ সিবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কিছু বেয়া পাইছিল যেন বোধ হয়। ইয়াৰ ফল হৈছিল এই, যে সাধাৰণ মানুহে অৰ্থাৎ অলপ লিখা পঢ়া জনা মানুহে পণ্ডিতে লিখা কথা বুজিব নোৱাৰিছিল। এই দোষে আজি কালি কেৱল সংস্কৃত জনা পণ্ডিৎ বিলাকক চুইছে। তেওঁলোকে চুটি সৰু শব্দেৰে কথা লিখিবলৈ বেয়া পায়। লাহে লাহে এইবোৰ দোষ উঠি যাব ধৰিছে, আৰু কিছুমান দিনৰ মূৰত বোধ কৰো গুচি নাইকিয়া হব। এতিয়াৰ লিখকৰ বাক্যবোৰ চুটি চুটি, আগৰ নিচিনা আজি কালি কথা বোৰাই বাক্য দীঘল নকৰে। ইয়াতে আৰু এটা কথা কোৱা উচিত, যে দেশভেদে আৰু জাতিভেদে সাহিত্যৰো লক্ষণৰ অলপ ব্যতিক্রম দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই বিষয় আমি এতিয়া আলোচনা নকৰোঁ। সম্প্ৰতি সাহিত্য ভাগ কৰি, তাৰ একো ভাগৰ নো লক্ষণ কেনেকুৱা, একভাগৰ লগত আন ভাগৰ কি সম্বন্ধ আৰু সাহিত্যৰ নো মুঠতে কেই ভাগ এই কেটা কথাৰ বিচাৰ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ লগতে দেশভেদে সাহিত্যৰ লক্ষণ কেনে হয় তাকো দেখুওৱা যাব।

দ্বিতীয় অধ্যায়।

গদ্য।

ভাষাৰ কি অপাৰ মহিমা! তাৰ অবিহনে মানুহৰ কি বিলাই হলহঁতেন? হলাতেনো মানুহে তাৰ সৰস্বতা নাম থৈ চৰণত ফুল জল দি পূজে নে? ভাষা নোহোৱা হলে এই সুখময় ধৰণী কেৱল দুখৰ আলয় হল হেঁতেন। মানুহে এই সবে জ্ঞানৰ বঢ়াই কৰিবলৈ আৰু আন জীৱ জন্তুতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বোলাবলৈ নোৱাৰিলে হেঁতেন আৰু আজি কালি যিবোৰ অদ্ভুত বস্তু দেখা যায় সিও হব নোৱাৰিলে হেঁতেন। এই জগত আঁউসীৰ ৰাতি যেন দোৰ্ঘোৰ আন্ধাৰ হল হেঁতেন। মানুহৰ মনৰ কথা মনতে থাকিল হেঁতেন। ভাষাৰ গুণৰ অন্ত নাই। তাৰ গুণত আমি বহুত বিপদৰ পৰা তৰিছোঁ। মনত বিষাদ লাগিলে আনৰ আগত তাকে কৈ অলপ সান্ত্বনা পাইছোঁ, আৰু আনন্দ লাগিলে তাক প্ৰকাশ কৰি সন্তোষ লভিছোঁ। কিন্তু মনৰ ভাব কথাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ কেইবাটাও নিয়ম আছে, তাৰে এটাৰ নাম গদ্য। কথা কবৰ আৰু লিখিবৰ এইটোৱেই সাধাৰণ স্বাভাবিক ধৰণ। আমি সকলে পৰা এই নিয়মেহে কথা কবলৈ শিকোঁ। লৰাই মাকত এই প্ৰণালীৰেহে আহাৰ খোজে, মাকেও লৰাক এই প্ৰণালীত কথা কৈহে মৰম কৰে, আৰু কান্দিলে নিচুকায়। খাওঁতে শোওঁতে সদাই আমি গদ্যত কথা কওঁ। গদ্যৰ লক্ষণ কেনেকুৱা তাক স-

কলোৱে জানে, কিয়নো ইয়াক ব্যৱহাৰ নকৰা মানুহ নাই। কিন্তু গদ্যৰ লক্ষণ জানিলেও, তাৰ ভিতৰৰ দোষ গুণ লেগেতে উলিয়াবলৈ টান। পৃথিবীত আমাৰ কত চিনাকি মানুহ আছে, তেওঁলোকক আমি দেখিলেই চিনি ধৰিব পাৰোঁ। কিন্তু এটাইবিলাক চিনাকি মানুহৰ ভিতৰৰ দোষ গুণ বুজিবলৈ টান। সেই দোষ গুণবোৰ জানিবলৈ যত্ন নকৰিলে কেৱল চিনাকি হলেই এটাইখিনিৰ গম পাব নোৱাৰি। গদ্যও তেনেকুৱা। যদিও আমি তাক দিনে ৰাতি ব্যৱহাৰ কৰোঁ তেও তাৰ ভিতৰুৱা দোষ গুণ নিশিকিলে জানিবলৈ টান। এতেকে গদ্যৰ ভিতৰত আমি নজনা কিবা দোষ গুণ আছে নে নাই বিচাৰি চোৱা যাওক।

গদ্য কিহক বোলে, ই কেৱ[illegible] শব্দ [illegible] ধ্বনি[illegible] ওপৰে চাওঁতে বোধ হয়, যে যেটাতেটে [illegible] লিখিলেই গদ্য হয়। কিন্তু অলপ গমি চালে বুজি[illegible] যে সি নহয়। যেই সেই শব্দ একে ঠাই কৰিলে গদ্য হব নোৱাৰে, যেনে গছ লতা স্বৰ্গ পানী। ইয়াত চাৰিটা শব্দ আছে, তেও গদ্য নহল। এনেকৈ কব পাৰা, যে শব্দ এটা-একেটা বিশেষ্য তাৰ ভিতৰত ক্ৰিয়া পদ এটিও নাই, এতেকে গদ্য নহল। কিন্তু তাৰ ভিতৰত এটা বা দুটা ক্ৰিয়া পদ দিলেই যে গদ্য হব সিও নহয়; যেনে, গছ লতা খোৱা স্বৰ্গ দিয়া পানী। ইয়াৰ ভিতৰত ক্ৰিয়া পদ দুটাও আছে, তেও তাক গদ্য বুলিব নোৱাৰি। কাৰণ শব্দ পাতিবৰ এটা বিশেষ নিয়ম আছে, সেই দৰে নাপাতিলে যিমান শব্দ লিখা নিলিখা সি কেতিয়াও গদ্য হব নোৱাৰে। শব্দ পাতিবৰ

প্ৰণালীৰ বিষয় ইয়াত আমি একো নকওঁ, ব্যাকৰণ শিকিলেই তাক সুন্দৰ ৰূপে শিকিব পৰা যায়। আমাৰ কবলগীয়া কথা এই যে ব্যাকৰণৰ নিয়ম অনুসৰি যথা ঠাইত ক্ৰিয়া কৰ্ত্তাদি শব্দ পাতিলেই গদ্য হয়। কিন্তু ইয়াতে আৰু এটা কথা আছে। ব্যাকৰণত যেনেকৈ কৈছে সেই দৰে শব্দ পতা হলেও, ক্ৰিয়া, কৰ্ত্তা, কৰ্ম্ম আদি কৰি সকলোবোৰ উচিত ঠাইত থোৱা হলেও, বাক্যটো গদ্যৰ আকাৰ নধৰিব পাৰে। বিবেচনা কৰা এজনে লিখিছে যে "পুব ফালত পৰা বাবুক একে ৰাহে বৈছ"। এই বাক্যটোত ক্ৰিয়াও আছে আৰু কৰ্ম্মও আছে, আৰু শব্দবোৰ, যথা নিয়মে পতা হৈছে, তেও ইয়াক গদ্য বুলিব নোৱাৰি, কিয়নো বাক্যটোত এটা ঘাই কথাৰ অভাৱ। যি শব্দৰ দ্বাৰাই বাক্য সজা যায় সেই শব্দকেটাৰ ভিতৰত মিল থাকিব লাগে। এটাৰ লগত আন এটা লগাই চালে অমিল হব নালাগে, অৰ্থাৎ এটাইবোৰ শব্দ গোট কৰিলে এটা অৰ্থ ওলাব লাগে। যদি সেই শব্দ-বোৰৰ পৰা একো ভাব বা অৰ্থ উলিয়াব নোৱাৰি, শব্দকেটা গোট খাই এটা কথা হব লাগে। এই কাৰণে গদ্যক কথাও বোলে।

এতিয়া দেখা গল যে গদ্য আন একো নহয়, কেৱল কথাৰ দ্বিতীয় নাম মাথোন, বা কথাৰে আন এটা মূৰ্ত্তি। কিন্তু এই কথাৰ পৰা গদ্য লিখা বৰ উজু কাম বুলি ভবা উচিত নহয়। কওঁতে কথা সহজে ওলায় হয়, কিন্তু লিখিবৰ সময় আখৰে আখৰে উজুটি খাব লাগে। কবৰ সময় যে তেতিয়াই যিটো ভাব মনত ওলায় তাকে কব পাৰি, আৰু যে-

তিয়াই যি শব্দ মুখত ওলায় তাক ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। লিখোঁতে কিন্তু সকলো কথ'বে এটা শৃঙ্খলা লগাব লাগে। মুখেৰে কোৱাৰ নিচিনা যি আছে তাকে লিখিলে প্ৰবন্ধ লেতেৰা হয়। পঢ়োঁতাই তাৰ মাধুৰ্য্য লালিত্য দেখিব থাওক ভাবকে বুজিব নোৱাৰে। এই দেখি কোনো বিষয় লিখিব লাগিলে, আগেয়ে তাক ভালকৈ মনত ভাবি ঠিক কৰি লব লাগে। কোনটো ভাবৰ পাচত কোনোটো ভাব বহুৱাবা তাক ঠিক-কৰি লব লাগে, তেনেহলে লিখিবৰ সময় একো অসুবিধা নজন্মে, আৰু প্ৰবন্ধও ভাল হয়। কথা কওঁতেও এই নিয়মে চলা যুগুত, আৰু বহুত মানুহৰ আগত ভালকৈ কোনো বিষয় আলোচনা কৰিব লাগিলে তেনেকুৱা নকৰিলেই নহয়। ভাল লিখকৰ হাতৰ গদ্য মৌতকৈও সোৱাদ, পঢ়িলে কাণত যেন অমৃতহে বৰষে। গদ্যেৰে যি কথাৰ বাখ্যা কৰা হয় তাক ভালকৈ ভাঙি লিখিব লাগে; পাঠকে যেন পঢ়ি যাওঁতেই এটাইখিনি কথা বুজি যায়। কোনো কোনো লিখকে দুই চাইটা কথা লুকাই ৰাখে, কিন্তু তাৰ পৰা ভাল নহৈ বেয়াহে হয়। প্ৰবন্ধ গভীৰ সাকৰা কৰিবৰ মনেৰে কথাৰ তলত কথা, ভাবৰ তলত ভাব লুকাই থয়, আৰু এটা কথা কৈ আন এটা কথা বুজাই দিব খোজে হয়, কিন্তু গদ্যত এই নিয়ম নাখাটে। ইয়াৰ ফলো বৰ বেয়া হয়। আমি যে কথা লুকাই থোৱাৰ কথা কলোঁ তাৰ পৰা এনে নাভাবিবা যে লিখকে কবলগীয়া কথাকো কবলৈ এৰে। ভাব লুকুৱাৰ অৰ্থ বেলেগ। ইয়াৰ উদাহৰণ সাঁথৰত পোৱা যায়। যি মানুহে সাঁথৰ সাজে তেওঁলোকে

পোন পোন কথাৰে ভাব প্ৰকাশ নকৰি ঘুৰাই পকাই, আৰ নিচিনা তাৰ নিচিনা বুলি মনৰ কথা লুকাই ৰাখে। পাচে পঢ়োঁতাই সাঁথৰ ভঙাৰ নিচিনা গুণিগাঁথি উলিয়াব লগা লাগে। এনেকুৱা কথা সংস্কৃত ভাষাত বহুত পোৱা যায়। আন কি নিমন্ত্ৰণী পত্ৰ এখান সংস্কৃতেৰে লিখিব লগা হলে, তাতো সেই দৰে কথা লুকাই থয়। সেই পত্ৰ পঢ়ি নিমন্ত্ৰণ কাহানিবলৈ কৰিলে তাকে উলিয়াবলৈ চাৰি জন পণ্ডিত লগাত পৰে। গদ্য লিখোঁতে এই দৰে লিখা ভাল নহয়। ইয়াত সকলো কথা ওপৰতে ওলাই থাকিব লাগে, তেহে গদ্য বসাল হয়। নাইবা কথাৰ অৰ্থ বুজিবলৈ প্ৰবন্ধ কৰোঁতে ৰস একেবাৰে হেৰায়। আৰু গদ্য লিখোঁতে আগৰ পৰা গুৰিলৈ একে ৰকম শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা ভাল, এঠাইত সাধৰণ শব্দ এঠাইত টান শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে পঢ়োঁতে মাজে মাজে উজুটি খাই যাব লাগে। বাট ওখ চাপৰ হলে যেনেকৈ খোজ কাঢ়িবলৈ বৰ আচল হয়, তেনেকৈ গদ্যতো এঠাইত সৰু, এঠাইত ডাঙৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে পঢ়িবলৈ আচল হয়, আৰু শুনোতেও বেয়া শুনি। সদাই যি বোৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা যায়, তাৰেহে কথা লিখাও উচিত। কোনেও নজনা, কেতিয়াও নুশুনা, শব্দেৰে কথা লিখিলে তাৰ একো ৰস নাথাকে। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ:—

এডাল ওখ মহীৰুহত নানা বৰণীয়া খেচৰ পখি মনৰ আনন্দে নাচি নাচি ঈশ্বৰৰ গুণ কীৰ্ত্তন কৰিছে।

এই বাক্যটোৰ ভিতৰত "মহীৰুহ" আৰু "খেচৰ" শব্দ

ছুটা ডাঙৰ, এই দুই শব্দ উচিত ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাই। কিয়নো বাক্যটোৰ বাকি এটাইবোৰ শব্দ চলিত সাধাৰণ শব্দ, আৰু তাৰ ভাবো সিমান ডাঙৰ নহয়। এই ঠাইত মহীৰুহ সুবুলি গছ আৰু খেচৰ সুবুলি চৰাই বা পক্ষী বুলিলে ভাল হব হেঁতেন।

সৰু শব্দৰ লগত ডাঙৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে যেনে বেয়া হয়, ডাঙৰ শব্দৰ লগত সৰু শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলেও বেয়া শুনি। উদাহৰণ দিওঁ চোৱা।—

"পূৰ্ব্ব দিশে অৰুণ দেৱৰ কিঞ্চিৎ আবির্ভাব হওঁতেই পৰিমল-লোভ-ক্ষিপ্ত ভোমোৰা—গ্ৰাম বিকশিত প্ৰসূন গৰ্ভাবস্থী সুখে মহা বেগে ধাবমান হল।"

এই বাক্যটোৰ ভাব অৱশ্যে বৰ গভীৰ নহয়, তেও তাক ডাঙৰ শব্দৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। সাধাৰণ ভাব সাধাৰণ কথাৰেই প্ৰকাশ কৰা উচিত। কিন্তু সেই বুলি যে সামান্য ভাব ডাঙৰ কথাৰে প্ৰকাশ কৰিলে কোনো দোষ জন্মে এনে নহয়। লিখকে যেনেকুৱা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেনেকুৱা শব্দকে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ পাৰে। কিন্তু শব্দ পাতনিত কোনো দোষ ঘটিব নালাগে। ওপৰত দিয়া বাক্যটোৰ শব্দ পাতনিত এটা দোষ আছে। তাত "ভোমোৰা" শব্দটো কেতিয়াও ব্যৱহাৰ কৰিব নালাগিছিল। কাৰণ বাক্যটোৰ আন এটাইবোৰ শব্দই ডাঙৰ। ডাঙৰ শব্দৰ লগত ডাঙৰ শব্দহে সুৱায়, আৰু শুনিবলৈকো ভাল হয়।

শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোঁতে আৰু এটা কথা আছে। একে ঠাইতে কৰ্কশ আৰু মৃদু দুইও বিধ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব

নালাগে। যদি মৃদু অৰ্থাৎ কোমল শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব খোজাঁ, তেন্তে এনে ঠাইত সেই শব্দ লগোৱা উচিত, যে তাৰ যেন আগত বা পাচত এটাও কৰ্কশ শব্দ নাথাকে। কোমল আৰু কৰ্কশ শব্দ একে ঠাইতে লিখিলে ভাত আৰু কটা চাউল মিহলোৱা যেন হয়। কৰ্কশ শব্দৰ যে গুণ নাই এনে নহয়, ঠাই বিশেষে তেনেকুৱা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে বৰ সুন্দৰ হয়। তাকে জানিবা ঠাই চাই লগাব লাগে। বহুত কৰ্কশ শব্দ একে লগে ব্যৱহাৰ কৰিলেও সময়ে সময়ে শুনিবলৈ ভাল হব পাৰে। যিবোৰ শব্দ মৃদু তাকো অঠাইত লগাব না-লাগে। এইটো সদাই মনত ৰাখিবা যে যি কথাটো লিখা সেয়ে যেন শুনিবলৈ ভাল হয়। সুশ্ৰাব্যতা সাহিত্যৰ এটা মাই গুণ। ই যত নাই মানুহে তাক আদৰ নকৰে। এই বিষয় তলত এটা উদাহৰণ দিয়া গল।

"অবলা কোমল লতিকা প্ৰভঞ্জনৰ বেগ সবলৈ নোৱাৰি কাতৰভাৱে ধৰণীত আশ্ৰয় লৈছে।"

এই বাক্যটোৰ ভিতৰত এটা কৰ্কশ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, কিন্তু সি উপযুক্ত ঠাইত পৰা নাই। কাৰণ তাৰ আ-গত আৰু পাচত যিবোৰ শব্দ আছে সেইবোৰ কোমল। ইয়াত "প্ৰভঞ্জন" নেলেখি বতাহ বা অনিল লিখিলে ভাল হয়। এই দৰে কৰ্কশ শব্দৰ লগত কোমল শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাও বেয়া, যেনে, "থৰ-থৰি কম্পন্ত কদলী বৃক্ষ যেন।"

এই বাক্যটোত কৰ্কশ শব্দ বহুত, কিন্তু তাৰ মাজত "কদলী" শব্দটো কোমল আছে। ইয়াত কদলী নিদি ৰম্ভা বা আন কোনো কৰ্কশ শব্দ দিলে ভাল হল হেঁতেন।

অকল শব্দ বিন্যাসৰ গুণেহে যে লিখা মধুৰ হয় এনে নহয়, বাক্য বন্ধাতো কিছু কথা আছে। যিবোৰ বাক্য লিখা যায়, সেই এটাইবোৰ যদি বৰ দীঘল হয়, তেনে হলে পঢ়োঁতে অসুবিধা জন্মে, আৰু যদি বাক্য বোৰ নিচেই চুটি হয়, তেন্তে ভাষাৰ ৰস নাইকিয়া হব পাৰে। লিখাকৰে বাক্য বোৰ এনে ভাবে চুটি বা দীঘল কৰিব লাগে যেন ভাবৰ লগে লগে সিইঁতো উঠা নমা কৰে। যেতিয়া ভাবৰ উগ্ৰতা বাঢ়ি যায়, তেতিয়া বাক্যও দীঘল হৈ যোৱা ভাল; আৰু যেতিয়া ভাবৰ গতি শীতল বা ধীৰ হৈ আহে, তেতিয়া বাক্য-বোৰকো লাহে লাহে চুটি কৰি আনিব লাগে। পানীৰ ঢৌ যেনেকৈ বতাহৰ লগে লগে বাঢ়ে আৰু কমে, সেই দৰে ভাবৰ লগে লগে বাক্যও দীঘল চুটি কৰা উচিত, যেনে,

"মোৰ দুখৰ কথা কি কম, কুলাই পাচিয়ে নধৰে। সকলে মাউৰা হলোঁ। আই মৰিল, বোপাই মৰিল, ভাই মৰিল, ভনী মৰিল, বংশ লোপ হল, ভেটী উছন হল, বৰত সাঁজ লগাওঁতা নাইকিয়া হল, কেৱল মাত্ৰ বংশধৰ বলোঁ মই।"

এই কথাটোৰ মাজৰ বাক্যটো বৰ দীঘল হৈছে। কিয়নো দুখ বৰ্ণাওঁতে বক্তাৰ ভাবৰ অৰ্থাৎ দুখৰ বেগ অতি তীব্ৰ হৈ উঠিল। মনৰ বিকাৰত কথাৰ ওৰ নপৰাতে পৰিল কিন্তু যদি এই কথাটো এই নিয়ম নেলেখি, দীঘল বাক্য ভাঙ্গি চুটি কৰি লিখা যায়, তেন্তে শুনিবলৈ বেয়া হব, যেনে,

"মোৰ দুখৰ কথা কি কম? কুলাই পাচিয়ে নধৰে। সকলে মাউৰা হলোঁ। আগেয়ে আই মৰিল, তাৰ পাচে বোপাইও ঢুকাল। যিবা ভনী এজনী আছিল তাইও মৰিল।

সৰুৰোমত ভাইটিও গল। আমাৰ বংশ একেবাৰে নিৰ্ব্বংশ হল। ভেটী উছন হৈ সাঁজ লগাওতাই নাইকিয়াত পৰিল। ঘৰ খানৰ ভিতৰত বণোঁ মাথোন মই।"

এতিয়া আগৰ কথাটো এই টোৰে সৈতে মিলাই চোৱাঁ, কিমান বেয়া-ভাল হৈছে। আগৰটো পঢ়িলে পঢ়োঁতাৰো তেজ তপত হয়, মনৰ গতি তীব্ৰ হৈ উঠে, আৰু গাৰ শিৰ টনটনীয়া হয়। তাত ভাব যেনে, বাক্যও সেই প্ৰকাৰে দীঘল চুটি কৰা হৈছে। তলৰটো কিন্তু সেই ৰূপ নহল। কথাৰ ভাবটো হল তীব্ৰ, কিন্তু তাক এনে ভাবে প্ৰকাশ কৰা হৈছে যে পঢ়িলে বোধ হয় কওঁতা জনে নকৰৰ ই-চ্ছাৰেহে এলাহত দুই আষাৰ একাসাৰকৈ কথা উলিয়াইছে। ভাববোৰেই যেন বান্ধ নাথায়, শব্দকেটাই যেন ওলাই নপৰে।

শব্দ পাতনিৰ বিষয় আৰু চাইটা মান কথা বাকি আছে। কেতিয়া মৃদু শব্দ আৰু কেতিয়া কৰ্কশ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, তাক শিখিবলৈ সহজ কৰিলেই আপোনা অপুনি জনা যায়। তেও সেহ বিষয় স্থূল স্থূল দুই চাইটা কথা ইয়াত কোৱা উচিত। লিখকে যে তথা মানুহৰ মনত মৰম বা বিষাদ জন্মাব খোজে, তেতিয়া যত পোৱা যায় কোমল শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা ভাল। এই দেখি কোনো মানুহৰ দুখ বৰ্ণাব লাগিলে বা কোনে কেনেকৈ কান্দিছিল তাক বৰ্ণাব লাগিলে, মৃদু শব্দ লগোৱা যুগুত। তিৰোতাৰ বা লৰাৰ মুখেৰে কথা কোৱাব লাগিলে তেতিয়াও মৃদু শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। আৰু তিৰোতা বা লৰাৰ কথাত নীতিগভা বা গুৰু ভাব সুমাই দিয়াটো বেয়া। করুণা ৰ-

…ত লিখা কথাত সদাই কোমল শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। খোজ-…ীয়া মগনীয়াৰ মুখতো কোমল শব্দহে দিয়া উচিত। আৰু সাধাৰণ বৰ্ণনাত অৰ্থাৎ লোকে যি কৈছিল বা কৰিছিল, তাক কব লাগিলে মৃদু শব্দবোৰহে কোৱা ভাল। বিচাৰতো কোমল শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। লোকক উপদেশ দিওঁতে প্ৰায় মৃদু শব্দ দিয়া দেখা যায়। এই দৰে কৰ্কশ শব্দও সময়ে সময়ে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। মানুহৰ খং বৰ্ণাব লাগিলে বা এজনক খঙেৰে কথা কোৱাব লাগিলে কৰ্কশ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। অহঙ্কাৰ বা গম্ভীৰ ভাব বুজাবৰ হলে কৰ্কশ শব্দ বা চুটী মৃদু শব্দ লিখা হয়। তাত দীঘল দীঘল মৃদু শব্দ লগাব লাগে। ৰজাৰ মুখত প্ৰায় দীঘল কোমল শব্দ দিয়া দেখা যায়। ধীৰৰ মুখত দীঘল মৃদু শব্দ দিয়া উচিত।

আমি মৃদু আৰু কৰ্কশ শব্দৰ কথা বহুত কৈ আহিলোঁ। কিন্তু মৃদু আৰু কৰ্কশ শব্দ কাক বোলে তাৰ কথা মুঠেই কোৱা নাই, এতেকে সেই বিষয় আৰু চাৰি আষাৰ মান কব লাগিল। বৰ্ণ অনুসৰি শব্দ মৃদু বা কৰ্কশ হয়। যদি এটা শব্দত কেইবাটাও কোমল আখৰ থাকে, তেন্তে তাকে কোমল শব্দ বোলে। আৰু যদি কৰ্কশ আখৰ বহুত থাকে, তেনে-হলে তাক কৰ্কশ শব্দ বোলা যায়। স্বৰবৰ্ণ এটাইবোৰ কোমল। ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ভিতৰত প বৰ্গৰ সকলোবোৰ আখৰ মৃদু, আৰু আনবোৰ বৰ্গৰ দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ আখৰবোৰত বাজে বাকিবোৰ মৃদু। য, ৰ, ল, ৱ, এইকেইটা আখৰক কোমল বোলে, কিন্তু হ ক্ষ সদাই কৰ্কশ। অনুস্বাৰ কোমল আখৰত লগালে কোমল আৰু কৰ্কশ আখৰত লগালে কৰ্কশ

হয়। বিসর্গ সদাই কর্কশ, আৰু তাক যতে লগোৱা যায় তাকে কর্কশ কৰে। চন্দ্ৰবিন্দু মৃদু। যি শব্দটোত কোমল আখৰৰ ভাগ বেছি, সেই শব্দ কোমল, আৰু যত কর্কশ আখৰৰ ভাগ সৰহ, তাক কর্কশ বোলে। আৰু শব্দটোৰ আদিতে কর্কশ আখৰ থাকিলে কোনো কোনো লোকে তাক কর্কশ বুলি ধৰে। পানী, পদুম, লতা, পাত, শীল, গাখীৰ, মাখন, লৰা, বালা ইত্যাদি শব্দ কোমল। হুম্, খণ্ড, ঢাল ঝঞ্চাত ইত্যাদি শব্দ কর্কশ। দুটা বা বেছি ব্যঞ্জন বৰ্ণ গোট খাই যি বর্ণটো হয়, সিও কর্কশ, এতেকে যি শব্দত যুক্তাক্ষৰ সৰহ তাকো কর্কশ শব্দ বোলে। কিন্তু কেতিয়াবা যুক্তাক্ষৰ থকা শব্দকো মৃদু বুলি ধৰা দেখা যায়। পর্য্যাঙ্ক, নিষ্কলঙ্ক, প্ৰস্তৰ ইত্যাদি কেতবিলাক শব্দ কর্কশ, কিন্তু অ-লঙ্কাৰ, শঙ্কা, চুঙ্কৰ ইত্যাদি শব্দ মৃদু। অসমীয়া ভাষাত কিছুমান যোৰ-শব্দ আছে; যেনে, লাং-লাং থাং-থাং, তহ্-তহ্, নেহ-নেহ থেহ-থেহ, ভোৰ-ভোৰ, আঙোৰ পাঙোৰ; এইবোৰ শব্দও কর্কশ, কিন্তু ঠাই বিশেষে ইহঁতে কোমল শব্দৰো কাম কৰিবলৈ পাৰে।

মানুহে পতি যেনে স্বভাৱ বেলেগ, ভাষায় পতি সেই দৰে লক্ষণ বেলেগ। অসমীয়া ভাষাত যোৰ-শব্দ অগণন। আন ভাষাটো দুই চাইটা আছে হয়, কিন্তু তাৰ সংখ্যা অতি কম। আৰু সেই ভাষাৰ লিখক বিলাকেও লিখিবৰ সময় যোৰ লগাই কথা বৰকৈ নেলেখে। যত যোৰ-শব্দ লিখিব লগা হয়, তত তাৰ কেৱল এটা মাথোন লিখে। কিন্তু অসমীয়া ভাষাত যোৰ-শব্দ যোৰে যোৰে লিখিব লাগে। কিয়নো,

আমাৰ যোৰ কথা আনবোৰ ভাষাৰ যোৰ-শব্দৰ নিচিনা নহয়। অসমীয়া যোৰ কথাৰ যোৰ ভাঙ্গিলে অৰ্থ নাথাকে। ইয়াৰ প্ৰমাণ ওপৰত দিয়া শব্দ এটা ভাঙ্গি চালেই পোৱা যায়। জহ-তহ এই এটা যোৰ-শব্দ, তাৰ যদি কেৱল এডোখৰ মাথোন লিখা যায়, অৰ্থাৎ যদি জহ মাথোন লিখি থোৱা, তেন্তে তাৰ অৰ্থ ঘাম হে হব। জহ-তহ বুলিলে যি বুজায় জহ বুলিলে তাকে নুবুজায়। আৰু যদি তহ মাথোন লিখা, তেনেহলে তাৰ একো অৰ্থই নহয়। যোৰ শব্দ আৰু এবিধ আছে, যেনে ভাত-পানী, তেল-কুৰ। এই বিধ যোৰ-শব্দৰ যোৰ ভাঙ্গিব পৰা যায়। কিন্তু কোনো কোনো ঠাইত ইয়াবো যোৰ ভাঙ্গিলে বেয়া হয়। দুয়োটা একে লগে লিখিলে যি ভাব হব, আৰু কথাটোৰ যেনে বল হব, যোৰ ভাঙ্গি লিখিলে তেনেকুৱা নহয়। অসমীয়া যোৰ শব্দ যোৰ লগাই লিখাই উচিত। কিছুমান শব্দ আছে, সিইঁতক দেখোঁতে যোৰ যেন দেখি হয়, কিন্তু আচলতে যোৰ শব্দ নহয়। আমি যেতিয়া বেজাৰত বা এলাহত বা ধেমালিত কথা কওঁ, তেতিয়া শব্দে পতি আৰু একোটা লজ লগাওঁ, যেনে ঘৰ চৰ, পানী চানী। এই বোৰ যোৰ শব্দ নহয়; কিয়নো ঘৰ শব্দৰ পৰা চৰ আৰু পানী শব্দৰ পৰা চানী কাটি নিলেও অৰ্থ অলপো নলৰে। লিখিবৰ সময় কেতিয়াও এই দৰে কথা যোৰ লগোৱা উচিত নহয়। কথা কওঁতেও এই দৰে নোকোৱাই ভাল। গম্ভীৰ ভাবত কথা কলে শব্দ এই দৰে যোৰ লাগি নোলায়েই। এই বিষয় আৰু এটা কথা মন কৰিব লাগে। শেষ বিধ

শব্দৰ যোৰৰ টো সদাই চ ৰে আৰম্ভ হয়, যেনে মানুহ-চানুহ, দা-চা। কিন্তু যেতিয়া মূল শব্দ চ বা ছ ৰে আৰম্ভ হয়, তেতিয়া উপশব্দটো টৰে আৰম্ভ হয়, যেনে চাউল টাউল ছাগলী-টাগলী।

কোনো মানুহে একেবাহে কোনো কাম কৰি থাকিব নোৱাৰে; মাজে মাজে নিজিৰালে কাম ভাল নহয়। কথা কওঁতেও ঠায়ে ঠায়ে ৰব লাগে, একেবাহে কৈ গলে উশাহ চুটি হয়। সেই দেখি মানুহে একোটা কথাৰ অৰ্থাৎ ভাবৰ ওচৰ পৰিলে তাতে অলপ ৰয়। লিখাটো সেই দৰে মাজে মাজে কুট দি যাব লাগে। কিয়নো, পঢ়োঁতাই তেহে কত ৰব লাগে বুলি জানিব পাৰে। কেৱল এই কাৰণেহে যে কুট ব্যৱহাৰ হয় এনে নহয়, ইয়াৰ আৰু এটা কাৰণ আছে। উচিত ঠাইত কুট নিদিলে কেতিয়াবা কথা বুজিবলৈকে টান হয। যাৰ লগত যাব মিল নাই, তাৰ লগতো তাৰ মিল পাতি লোৱা যায়; আৰু মিল থকা কথাকো অমিল বুলি ধৰিব পাৰে। কুট ব্যৱহাৰ কৰাত সাৱধান হৈ ঠাই চাই ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, নাইবা যত বুজিবলৈ উজু, তাতো শঙ্কট উপস্থিত হব পাৰে। অঠাইত ভুল কৰি কুট দিয়াতকৈ মুঠেই নিদিলেও ভাল।

ভাষাৰ লক্ষণ অনুসাৰে কুটৰ সংখ্যা অলপ বা সৰহ হয়। ইউৰোপৰ ভাষাবিলাকত কুট বহুত পৰিমানে ব্যৱহাৰ কৰে; ভাৰতবৰ্ষৰ ভাষাবিলাকত কুটৰ ব্যৱহাৰ অতি কম। আগৰ লিখাকবিলাকে এটা মাথোন কুট ব্যৱহাৰ কৰিছিল, তাৰ নাম ছেদ। আমাৰ দেশৰ ভাষা বোৰৰ গাঁথনি সৰল,

অর্থাৎ বৰ যেৰ-জোট নাইকিয়া; সেই দেখি কুটো সংহতৈক নালাগে। পোন কথা সহজে বুজিব পাৰি। কুট ব্যৱহাৰ কৰাৰ নিয়ম প্ৰায় লিখকে পতি যেনেগ যেনেগ। তুমি যত যত কুট দিবা, ময় তাত নিদি আন ঠাইতো দিব পাৰোঁ, তেও অৰ্থৰ একো ব্যতিক্ৰম নহয়। কিন্তু কিছুমান সাধাৰণ নিয়ম আছে তাক সকলোৱে জনা উচিত। আগেয়ে কোৱা হৈছে, যে আদিতে আমাৰ কুট একেটাহে, আছিল, কিন্তু আজি কালি তাৰ সংখ্যা বাঢ়িছে। ইংৰাজী ভাষাৰ পৰা বহুত কুট গ্ৰহণ কৰা হৈছে। সেই কুটবোৰৰ নাম আৰু ব্যৱহাৰৰ নিয়ম তলত দিয়া গল।

লঘু যতি (,) যেতিয়া কোনো বাক্যৰ ভিতৰত দুটা বা বেছি বিশেষ্য বা বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰা যায়, তেতিয়া সেইবোৰ শব্দৰ মাজে মাজে একোটা যতি দি যাব লাগে; যেনে, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, বায়ু, বৰুণ সকলোৱে সাক্ষী আছে। সি এলেহুৱা, দুষ্ট, কানীয়া, আৰু টুটকীয়া।

এটা কথা অৰ্থাৎ বাক্যৰ ভিতৰত সৰু সৰু কেইবাটাও ভাব থাকে, সেই এটাইকেইটা ভাব গোট খাইহে এটা পূৰ ভাব বা কথা হয়। এনে ঠাইত সেই সৰু ভাবৰ অন্তে অন্তে একোটা যতি দিব লাগে; যেনে, মই গা ধুলোঁ, ভাত খালোঁ, কাপোৰ পিন্ধিলোঁ, তেও সি আহি নাপালে।

গুৰু যতি (;) দুফাঁকি কথাৰ পৰস্পৰ ওচৰ সম্পৰ্ক থকা দেখাবলৈ এই চিন দিয়া যায়; যেনে, ঈশ্বৰ সৰ্ব্বশক্তিমান, সৰ্ব্বকৰ্ত্তা, আৰু সৰ্ব্বজ্ঞ; এতেকে তেওঁক ভক্তি কৰা উচিত। তোমাৰ জীৱন সোনকালে নষ্ট হব; এই কাৰণে তাক

ভাল কামত লগাবা।

ছেদ (।) এই চিন কোনো এক বাক্যৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণ হলে, তাৰ পাচত ব্যৱহাৰ কৰা হয়; যেনে, তেওঁ ইয়াত থকা কালত আমাৰ সৈতে তেওঁৰ আত্মীয়তা হৈছিল; কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ তেনে ভাব নাই।

পদ্যৰ শেহৰ ফাঁকিৰ অন্তত এই চিন দুটা হয়; যেনে, "কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে ভণিলা শঙ্কৰে। হৰি হৰি বোলা সমস্ত নৰে॥"

প্ৰশ্ন-কুট (?) সোধা কথাৰ পাচত এই কুট দিয়া যায়; যেনে, এই পুথি খনিৰ নাম কি? কেৱল পেট পোহাই মানুহৰ কাম নে?

ভাববোধক কুট (!) এই চিন মনৰ দুখ আদি ভাব, নাইবা সম্বোধন বুজুৱা কথাৰ শেহত দিয়া যায়; যেনে, হাঁয় হাঁয়! হে জগদীশ্বৰ! উঃ কি ভয়ঙ্কৰ কথা!

প্ৰক্ষেপ-চিন (" ") এই চিন আপুনি লিখা বাক্যৰ ভিতৰত অন্য মানুহে কোৱা বা লিখা কথা সুমালে সেই কথাৰ আগত আৰু পাচত দিয়া যায়; যেনে, পাহৰণত কৰা দোষ ক্ষেমিব লাগে, কাৰণ জ্ঞানী সকলে কৈছে "ভ্ৰম কৰা মানুহৰ, আৰু ক্ষমা কৰা ঈশ্বৰৰ গুণ।"

ঊৰ্দ্ধৰেখা (৺) এই চিন অকলে থাকিলে ওপৰত থকা জন অৰ্থাৎ ঈশ্বৰক বুজায়, আৰু মানুহৰ নামৰ আগত দিলে মৰা বুজায়; যেনে শ্ৰীশ্ৰী ৺ সমীপত, অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ আগত। ৺ ৰুদ্ৰেশ্বৰসিংহ, অৰ্থাৎ মৃত ৰুদ্ৰেশ্বৰসিংহ।

অনুক্তি-চিন (—) কোনো কথাৰ মাজত কোনো মানু-হৰ নাম আদি প্ৰকাশকৈ কবৰ ইচ্ছা নহলে এই চিন দিয়া

যায়; যেনে, শ্ৰীযুত— যেনে কাম কৰিছে কি কম?

লোপ চিন (* * *) কোনো কথা এৰি দিয়া বুজা-বলৈ এই চিন দিয়া যায়।

গদ্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেনেকুৱা তাৰ আলোচনা কৰা হল। এতিয়া কি কি বিষয় গদ্যত লিখা ভাল আৰু কি কি বিষয় বেযা, তাৰে বিচাৰ কৰিব লাগিব। প্ৰথমতে আমি গদ্য ভাগ ভাগ কৰি তাৰ একো ভাগৰ ভিতৰত কি আছে তাৰে বিচাৰ কৰিম; তেহে কি কি কথা গদ্যেৰে লিখিলে ভাল জনা যাব। সচৰাচৰ গদ্যত দুবিধ কথা লিখা দেখা যায়। সদাই যি যি কথা দেখা যায়, শুনা যায়, বা শিক্ষা কৰা যায়, তাক প্ৰায় গদ্যত লিখে। আৰু কেতিয়াবা মানুহে মনেৰে সাজি ন কথাও গদ্যত লিখা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰে ওপৰৰ বিধৰ নাম মূল কথা, আৰু তলৰ বিধৰ নাম উপকথা বা উপন্যাস। সম্প্ৰতি মূলকথাৰ আলোচনা কৰা যাব।

মূল কথা।

মনৰ ভাব যিমান অলপ কথাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ পৰা যায় সিমান ভাল; এই কথা অনেক পণ্ডিতে কৈ গৈছে। যি কথাটো চাইটা শব্দেৰে কব পাৰি তাক দহোটা শব্দৰে লিখিলে বৰ বেয়া হয়। বাছি বাছি শব্দ বা এটা কথাকে পাচোটাকৈ লিখিব পাৰিলেই যে পণ্ডিতালি কৰা হল, এনে নহয়। আৰু এটা কথাকে কেইবা ঠাইতো কেইবা ৰকমে কলেও প্ৰবন্ধ বেয়া হয়। যত যি কথাটো লাগে তাত সেই কথা সংক্ষেপে কৈ থব পাৰিলে ভাল। কিন্তু কোনো কোনো বিষয় আছে, তাক বহুত কথাৰে নানা ৰকমে ঘূৰাই লিখিলে

দোষ নাই । যি বিষয় সকলোৱে জানে, সকলোৱে দেখিছে আৰু শুনিছে, তেনেকুৱা বিষয় লিখিলে শব্দাধিক্য একো দোষ নহয় । লিখাৰ উদ্দেশ্য মানুহৰ দুটা । কোনোৱে কিবা এটা আনে নজনা নুশুনা নতুন কথা পায়, তাকে লিখে । কোনোৱে বা পুৰণি কথাকে ন সাজ পিন্ধাই মনোৰম কৰে । শেষৰ বিধ লিখকে তেওঁৰ মনৰ জোখায় শব্দ, ভাব, আৰু উপমা লগাব পাৰে ; কিয়নো তেওঁ লিখা পুথি মানুহে ন কথা জানিবলৈ নপঢ়ে । কেৱল তেওঁ নো তাক কেনেকৈ লিখিছে, কি ন অলঙ্কাৰ লগাইছে, বা কি নতুন উপমা দিছে, তাকে চাবলৈহে পঢ়ে । অৰ্থাৎ তেওঁৰ কিতাপত মানুহে কেৱল সাহিত্য বিচাৰে । লিখাৰ দ্বিতীয় উদ্দেশ্য হৈছে, আগেয়ে নজনা কথা প্ৰকাশ কৰা বা জনা কথাকে মনত ৰাখিবলৈ লিখা । এই বিধ লিখকে উপমা যোজনা এৰি দি কেৱল সাৰ কথাত ধৰে ; অৰ্থাৎ তেওঁ বেছি শব্দ বা ভাব লগাই ভাষা ধুনীয়া কৰিবলৈ পুৰুষাৰ্থ নকৰে । চুটি চুটি কথাৰে কেৱল মনৰ ভাব ব্যক্ত কৰি থয় । এই বিধ কথাকে আমি মূল কথা বুলিছোঁ । মূল কথা লিখোঁতে সদাই মূলতে থাকিব লাগে, তাক এৰি ধুনীয়া শব্দ বা ভাব বিচাৰিবলৈ যোৱাটো ভাল নহয় । ইয়াক লিখোঁতে পোন পোন ভাব উজু উজু শব্দ, আৰু চুটী বাক্য ব্যৱহাৰ কৰা উচিত । ইতিহাস এবিধ মূল কথা । তাক লিখোঁতে যদি ৰবকৈ অলঙ্কাৰ লগোৱা যায়, তেন্তে পঢ়োঁতাই অলঙ্কাৰকে চাব নে কথাকে মন কৰিব ? এনে ঠাইত মানুহে আচল কথাকেইটাহে বিচাৰে, তোমাৰ ভাষাৰ ধুনলৈ মন নিদিয়ে । আৰু ইতিহাস

লিখোঁতে এনে শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, যে তাৰ পৰা যেন এটাতকৈ বেছি অৰ্থ উলিয়াবলৈ নোৱাৰি, কাৰণ তে-নেহলে মূল কথাৰে ব্যতিক্ৰম হয়। লিখা সম্পৰ্কে মানুহৰ দুই এটা স্বাভাবিক দোষ আছে, তাক গুচাবলৈ অতি টান। কোনো এটা কথা বৰ্ণাব লাগিলে নিজৰ মন গঢ়া দুই এটা কথা তাত সুমাই দিবলৈ মন যায়। কিন্তু ইতিহাস লিখোঁতে বা কোনো সত্য কথাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে এই দোষটোৰ হাত এৰাব পাৰিলে বৰ ভাল। আচল কথাৰ লগত উপকৰা কথা সুমাই দিলে কেৱল মানুহক ছল কৰা হয়। পঢ়োঁতাই সেই মিছা কথাকো সচা বুলি ধৰে। ইয়াৰ আৰম্ভতে কোৱা হৈছে, যে কথা বঢ়াই কোৱা সাহিত্যৰ এটা প্ৰধান লক্ষণ। ইয়াৰ পৰা অৱশ্যে ঠাই লৈ আৰু সময় লৈ বৰ উপকাৰ হয়। কিন্তু ঠাই বিশেষ তাৰ পৰা ইমান অন্যায় হয়, যে কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি। ইতিহাস লিখোঁতে যাতে এই দোষ নজন্মে তাৰে যতন কৰিব লাগে। কিয়নো মানুহে কোনো মহৎ কামত হাত দিব লাগিলে আগেয়ে ইতিহাস পঢ়ি আগৰ মানুহে তেনেকুৱা কাম কেনেকৈ কৰিছিল জানি লয়। ই-তিহাসৰ পৰা মানুহে জ্ঞান শিকে, তাত যদি মিছা কথা থাকে তেন্তে কিমান অপকাৰ হব পাৰে চোৱাচোন! এই কথাটো আমাৰ আগৰ লিখকবিলাকে নাজানিছিল। তেওঁ লোকে যি লিখে তাতে কথা বঢ়াই লিখিছিল। ধৰ্ম্ম সম্বন্ধে পুথি লিখোঁতেও সাৱধান হৈ লিখা উচিত। তাৰ এটা কথাৰ দহোটা অৰ্থ ওলালে বৰ বেয়া। আমাৰ দেশত যে আগেয়ে সতী দাহ প্ৰথা আছিল সিও শাস্ত্ৰ লিখাৰ দোষৰ

হে ফল । যি শ্ৰোকত সতী দাহ কৰিবলৈ কৈছে, তাৰ অৰ্থ আচলতে সেইটো নহয় । ইয়াৰ প্ৰমাণ আকবৰ বজাৰ দিনত ওলাইছিল । তেতিয়াৰ বামুন বিলাকে দেশৰ নিয়ম ৰক্ষা কৰিবৰ মনেৰে শ্লোকটো বজাক আন প্ৰকাৰে বুজাই দিলে । এনেকুৱা কথা যে আমাৰ শাস্ত্ৰত কিমান আছে তাক কব নোৱাৰি । এই দেখিছে আজিও কিছুমান পণ্ডিতে বিধবা বিবাহত মত দিয়ে, আৰু কিছুমানে নিদিয়ে । এই দোষ যে কেৱল আমাৰ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰতহে পোৱা যায় এনে নহয়; আন জাতিৰ শাস্ত্ৰতো বহুত পৰিমাণে পোৱা যায় । বাই-বেলত কয়, বোলে যি বস্তু আমাৰ ভিতৰলৈ যায়, সি মানুহক অশুচি নকৰে, যি ওলাই আহে সেয়েহে অশুচি কৰে । এই কথাটোৰ অৰ্থ কি বোধ কৰোঁ সকলোৱে বুজে, তেও কছিয়া দেশত ইয়াৰ অৰ্থ বেলেগ হৈছিল । তাৰ পাদুৰি বিলাকে মানুহক ধঁপাত খাবলৈ নিদিছিল, কিয়নো ধোঁৱা মুখৰ পৰা ওলাই আহে, এতেকে সি মানুহক অশুচি কৰিব পাৰে ।

আৰু এবিধ মূল কথা আছে তাক বিজ্ঞান বোলে। বি-জ্ঞান লিখোঁতে বৰ সাৱধান হোৱা উচিত, কিয়নো তাৰ কথা অলপ লৰিলেই বহুত অপকাৰ হয় । ইয়াত অলঙ্কাৰ বা উপমা লগাব নোৱাৰি; কথা বঢ়াবলৈ শব্দও বেছিকৈ লিখিব নোৱাৰি । ওপৰত কৈ অহা হৈছে, যে ইতিহাস লিখোঁতে দুটা বা তিনটা অৰ্থ হব পাৰে এনে কথা তাত লিখা উচিত নহয়; বিজ্ঞান লিখাতো এই নিয়ম মতে চলিব লাগে; নাইবা কেতিয়াবা বিষম বিপদ উপস্থিত হব পাৰে ।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY

উপকথা।

এজন ইংৰাজ লিখকে এঠাইত কৈছে যে মানুহে সঁচাতকৈ মিছা বেচি ভাল পায় : সঁচা কথা প্ৰায় নীৰস, এতেকে মানুহৰ মনত সদাই আনন্দ দিবলৈ নোৱাৰে। এই নিমিত্তেহে পৃথিবীত মিছা কথাৰ ইমান প্ৰভাৱ। সঁচা কথা ঠৰঙা, তাক ইচ্ছা মতে ইফাল সিফাল কৰিবলৈ নোৱাৰি। লিখকে নিজৰ ইচ্ছা অনুসাৰে তাক শোকজনক বা আনন্দদায়ক কৰিব নোৱাৰে। এই কাৰণে সত্য কথাই মানুহৰ আদৰ নাপায়। কিন্তু মিছাৰ লক্ষণ বেলেগ; তাক যেনি ইচ্ছা তেনিয়ে হলাব পাৰি। মিছা কথাৰ এই গুণ থকাৰ নিমিত্তে মানুহৰ বৰ মৰম পাইছে। ইতিহাস, বিজ্ঞান, ইত্যাদি যিবোৰ সঁচা কথা আছে তাক অতি কম মানুহে ভাল পায়, কিন্তু "আৰবৰ উপকথা," "পাৰশ্যৰ উপকথা" নাটক ইত্যাদি যিবোৰ মিছা কথাৰ ভঁৰাল আছে তাক হলে সকলোৱে আদৰ কৰি পঢ়ে। উপকথাৰ পৰা যে কিবা উপকাৰ হয় তাক কব নোৱাৰি, তেও যিবিলাক উপকথা লিখে তেওঁলোকৰ দুই চাৰি জন প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ। এই লিখকবিলাকে এটা মিছা কথাকে এনেকৈ সজাই লিখিব, যে পঢ়িলে আচৰিত হব লাগে। যদিও মিছা কথা কোৱা বৰ উজু কাম, তেও তাক গঢ় লগাই মানুহৰ মনোমোহা কৰিবলৈ টান। দেখা বা শুনা কথা বৰ্ণাবলৈ একো টান নহয়, কিন্তু কেতিয়াও নোহোৱা নোপজা কথা এটা গঢ় গতি লগাই কোৱাটো সাধাৰণ বুদ্ধিৰ কাম নহয়। আমাৰ হিতোপদেশৰ কথাবোৰলৈ মন কৰিলে দেখিবা যে তাৰ একোটা সাধুকথা ভাবি উলিয়াওঁতে লিখকৰ মূৰ বাই

জাই কৰিছিল। কিছুমান মানুহে এইবোৰ কথা একো টান নহয় বুলি ভাবে। ইয়াৰ কাৰণ এই, যে তেওঁলোকে কেতিয়াও নতুন কথা লিখি পোৱা নাই। সেই বিলাক মানুহক কওঁ যেন তেওঁলোকে নিজে এদিন সাধু-কথা এটা সাজিচায়, তেনেহলে বুজিব পাৰিব, হিতোপদেশ লিখোঁতে লিখকে কিমান টান পাইছিল।

উপকথা প্ৰায় অসাৰ। হিতোপদেশৰ কথাকেটাত যদিও সাৰ পোৱা যায়, তাৰ বিশেষ কাৰণ আছে। সেইবোৰ কথাৰ উদ্দেশ্য বেলেগ আছিল। লৰাক মূল কথা বুজাবলৈ লিখকে উপকথাৰ আশ্ৰয় লৈছিল। নীৰস মূল কথা ডাঙৰেই শুনিবলৈ ভাল নাপায়, লৰাই তাত কি মন দিব। এই দেখি সুপণ্ডিত লিখকে তাক সৰু সৰু সাধু-কথাৰে বুজাই দিছিল। সকলো উপকথাৰ এই উদ্দেশ্য নহয়। আজি কালি বন নোহোৱা মানুহৰ মন ভালে ৰাখিবলৈহে উপকথা লিখা হয়। এইবোৰ উপকথাৰ পৰা সাৰুৱা বস্তু পাবলৈ টান। তেও যে এনেকুৱা কথা পঢ়া বা লিখা একেবাৰে বেয়া এনে বুলিব নোৱাৰি। মাজে মাজে আমাৰ মনৰ গতি এনে হয়, যে তেতিয়া একোৱেই ভাল নালাগে, সংসাৰ ভাৰ যেন বোধ হয়। এনেকুৱা সময়ত উপকথা বৰ দৰব। তেতিয়া ইয়াক পঢ়িলে মনৰ দুশ্চিন্তা দূৰলৈ যায়, আৰু সংসাৰ সুখময় যেন লাগে। এই দোষ নৰিয়া মানুহক উপকথা পঢ়িবলৈ দিয়া উচিত। আৰু পৃথিবীত কিছুমান মানুহ আছে, তেওঁলোকৰ কৰিবলৈ একো কাম নাই। বিপুল ধন-ঐশ্বৰ্য্য থকাৰ নিমিত্তে পেটলৈকো ভাবিবলৈ নালাগে, বা ধন ঘটিবলে শ্ৰম

কৰিবও লাগে। এই বিলাক মানুহৰ কিছুমানে দেশৰ হিতত মন দিয়ে, কিছুমানে কেৱল বহিয়ে থাকে, কোনো কামতে হাত দিবলৈ ভাল নাপায়। তেওঁলোকে তাচ, দবা, বা কৰি খেলি কোনো মতে দিন কটায়। এই বিলাক মানুহলৈ উপকথা বৰ উপকাৰী। দবা বা কৰি খেলি কাল কটোৱাতকৈ অকলৈ বহি উপকথা পঢ়ি থাকিলে বহুত গুণ দিয়ে। ইয়াতে আৰু এটা কথা মন কৰিব লাগে যে ভাল উপকথা বৰ সোৱাদ বস্তু। তাচোৱাইৰ যেনেকৈ তাচলৈ ধাউতি হয়, সেই দৰে উপকথা পঢ়াও এটা বাগি হব পাৰে। বহুত লৰাই নিজৰ কাম এৰি উপকথা পঢ়ি সময় নষ্ট কৰে। এই ৰোগত এবাৰ পৰিলে এৰাবলৈ টান, আৰু আগলৈকো দুখ ভুগিব লাগে। লৰা কালত সাৰ নোহোৱা উপকথাত মন দিলে তাৰ পৰা কেতিয়াও ভাল নহয়। উপকথা পঢ়িবৰ কোন কোন সময় তাক ওপৰত কোৱা হৈছে, তাত বাজে আন সময়ত পঢ়িলে কেৱল অমূল্য সময় পানীত দলিয়াই পেলোৱা যেন হয়!

উপকথাৰ লক্ষণ দেখিয়ে বুজা যায়, যে ইয়াৰ মাথোন একেটা গুণ। যি উপকথাত কথাৰ গাঁথনি আৰু শব্দৰ পাতনি ভাল কোৱা নাই তাক কোনেও পঢ়িবলৈ ভাল নাপায়। যি কথাটো নকৈ সাজিবা দি আচৰিত নহলেও মনোৰম হব লাগে, আৰু লিখাৰ ধৰণো ধুনীয়া হোৱা উ[illegible]। শব্দ, ভাব, আৰু বাক্যৰ বিষয় আগেয়ে বহুত কোৱা হৈছে, সেই দেখি ইয়াত আৰু তাৰ কথা কোৱা নাযায়। উপকথা লিখোঁতে কথা কেনেকৈ গাঁথিব লাগে তাৰেহে

কথা কোৱা নাযায়। উপকথা লিখোঁতে কথা কেনেকৈ গাঁথিব লাগে, তাৰে হে কথা কোৱা হব। কোনো উপন্যাস আৰম্ভ কৰিবৰ আগেয়ে মানুহে কথাৰ আৰম্ভ ডোখৰ আৰু শেষ ডোখৰ মনত ভাবি থিৰ কৰি লয়। কি কথাটো লিখিবা আৰু তাক কি ভাবে শেষ কৰিবা এই দুটি কথাৰ আগেয়ে ঠিকনা নকৰাকৈ কোনো উপকথা আৰম্ভ কৰিব নোৱাৰি। বিবেচনা কৰা, তুমি এজন ৰজাৰ কোঁৱৰৰ কথা কবলৈ খুজিছা। এনে ঠাইত প্ৰথমে কোন খিনিৰ পৰা কথা আৰম্ভ কৰা উচিত তাকে থিৰকৈ লব লাগে; ৰজাৰ কোঁৱৰৰ কথা তেওঁৰ জন্মৰ পৰাও ধৰিব পাৰি, বা, তেওঁ যি যি ডাঙৰ কাম কৰিছে তাৰে এটাৰ পৰাও ধৰিব পৰা যায়। প্ৰায় মানুহে এনে কথা জন্মৰ পৰা আ-ৰম্ভ কৰে। কিন্তু, কোনো কোনো ঠাইত জন্মৰ পৰা নধ-ৰিলেহে ভাল হয়। "বিজয় বসন্ত" লিখকে কোঁৱৰ দুটিৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ কৰিছে, কিন্তু সেই ঠাইত সৰু ৰাণীক বিয়া কৰাৰৰ পৰা ধৰা ভাল আছিল কাৰণ, ৰজাই দ্বিতীয় বিয়া কৰাৰৰ আগেয়ে যি যি ঘটনা হৈছিল, সেইবোৰ ঘটনাৰ লগত পাচে কোৱা কথাৰ একো সম্বন্ধ দেখা নাযায়। উপ-কথাত যিবোৰ কথা কোৱা হয় সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ ভিতৰত বিশেষ মিল থাকিব লাগে। তাৰ এটা কথা এচাৰিলেই পাচৰটো বা আগৰটো কথা অমিল হৈ পৰিব লাগে। উ-পন্যাসত আৰু এটা কথা আছে। যিবোৰ ঘটনা তাত লিখা যায় সেই এটাইবোৰ যদি সাধাৰণ বা সহজে কৰিব পৰা কথা হয়, তেন্তে কিতাপ ভাল হব নোৱাৰে। নায়কৰ কা-

মনোৰ প্ৰায় টান বা আচৰিত হব লাগে । নানাবিধ উপকথা পঢ়িলে দেখা যায়, যে প্ৰত্যেক উপন্যাসৰ নায়কক অনেক শঙ্কটত পেলায় । কেতিয়াবা এনে বিপদলৈ আনে যে, সেই বিপদৰ পৰা তাৰ উদ্ধাৰৰ বাটকে দেখা নাযায় । নায়কৰ বিপদ নহলে পঢ়োতাৰ পঢ়ি ভাল নালাগে । ইওটো চাব লাগে, যে কেৱল নানা প্ৰকাৰ বিষম শঙ্কট দেখালেই নহয়, তাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰাহে আচল কথা । তুমি উপকথা লি-খিবলৈ ধৰিলে দেখিবা, যে এজনক আপদত পেলোৱা বৰ উজু, কিন্তু তাৰ পৰা উপায় কৰি উদ্ধাৰ কৰাহে বৰ টান । এই খিনিতে প্ৰায় লিখকৰ বুদ্ধিৰ প্ৰমাণ পোৱা যায় । কিছু-মানে ভাল উপায় উলিয়াব নোৱাৰি যেই সেই প্ৰকাৰে নায়কক শঙ্কটৰ পৰা উলিয়াই আনে । এনেকুৱা লিখকৰ কিতাপে মানুহৰ আদৰ নাপায় । এই দোষটো দূৰ কৰিবৰ এটা উপায় আছে । যি বিপদত নায়কক পেলাব খোজা, তাৰ উপায়টো আগেয়ে থিৰ কৰি ৰাখিব লাগে. যা যি বি-পদৰ পৰা সুকৌশলে তাক উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিবা তাতে নিনিবাই । নায়কক বহুত শঙ্কটত পেলাই শেষতে উদ্ধাৰ কৰাতকৈ শঙ্কট মুঠে নেদেখুৱালেই ভাল । এজন লিখকে তেওঁৰ নায়কক এটা পৰ্ব্বতৰ টিঙৰ পৰা ঠেলি পেলালে । আমি সকলোৱে জানিলোঁ যে সি মৰিল, কিন্তু কিতাপৰ শেহত দেখা গল যে সি মৰা নাই । এই জন লিখকৰ ইচ্ছা আছিল, যে নায়কক এই বিপদত পেলাই তাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি দেখুৱাব । প্ৰথমে যে মৰা যেন দেখুৱালে সি কেৱল আমাৰ চকুত চমক লগাবলৈহে । কিন্তু দুখৰ বিষয়,

তেওঁৰ কামনা সিদ্ধি নহ'ল। কিয়নো, নায়ক জীয়াই থকাৰ তেওঁ যি কাৰণ দিছে তাত বেগেতে মানুহৰ বিশ্বাস নহয়। তেওঁ কয় যে পৰ্ব্বতৰ পৰা সি মাটিত পৰা নাছিল; তলত এখান পিটনি আছিল তাৰে ওপৰত পৰি জীয়াই থাকিল। এই কথাটো কিমান সঙ্গত ভাবি চোৱা। ইমান ওপৰৰ পৰা পৰিলে মানুহ প্ৰায় মাটি নৌ পাওঁতেই মৰে, তেও সি হেনো পিটনিত পৰি জীয়াই থাকিল। এনে কিতাপ পঢ়িবলৈ কাৰ ভাল লাগিব ?

যি মানুহে উপকথা লিখিবলৈ ধৰে তেওঁ এই কথাটো মনত ৰখা উচিত যে পাঠকে যেন বেগেতে তেওঁৰ অভিপ্ৰায়টো বুজিব নোৱাৰে। উৰ্ণুকিয়াওঁতেই এটাইখিনি বুজিব পৰা হ'লে, কথাৰ একো সোৱাদ নাথাকে। কিতাপৰ শেষ নপৰে মানে কোনো কথাকে খুলি উলিয়াই দিব নালাগে। কথা-বোৰ এনেকৈ সজাব লাগে যেন ইটোৰ লগত সিটোৰ কি সম্বন্ধ, পঢ়োঁতাই সোনকালে বুজিব নোৱাৰে। উপকথা একেই অকামিলা বস্তু, তাত মানুহৰ মন মজাই ৰখা বৰ টান কথা। নানা প্ৰকাৰ প্ৰবন্ধ কৰিলেহে সেই কাম সাধিবলৈ পৰা যায়। কিতাপ লিখোঁতে যদি কৰবাত তুমি এটা আচৰিত কথা লিখা, তেন্তে তাৰ কাৰণটো ঠাইতে নিদিবা, পঢ়োঁতাই তেহে সেই কাৰণ জানিবলৈ আক দহ পাত পঢ়িব। আক যেতিয়া কথা লিখি যোৱা তেতিয়া এইটো মন কৰিবা যেন পাঠকৰ আশা কোনো মতে পূৰণ নহয়। পাঠকে এপাত পঢ়ি তাৰ পাচে যি হব বুলি ভা-ৰিব তাকে তুমিও নকৰিবা। এজনক বিপদত পেলাই

তেতিয়াই তাক উদ্ধাৰ নকৰিবা, সি যে উদ্ধাৰ হব তাৰো আকো চিন দেখুৱাব নালাগে। কথাটো এনে ভাবে এৰিব লাগে যেন পাঠকে জানিবলৈ উত্রাৱল হৈ পৰে। আৰু যেতিয়া সেই কথা পুনৰাই ধৰা, তাক কোনো আধাৰ আৰম্ভণতে নধৰিবা। এতিয়া যে তুমি মানুহটোক বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব খুজিছা তাক পাঠকে জানিবই নালাগে। কথাবোৰ এনে ভাবে কৈ যাব লাগে যেন তাৰ কথা তুমি কবই খোজা নাই, সি যেন কেৱল দৈবৰ বলতহে উদ্ধাৰ হল। আৰু কেতিয়াবা কোনো এটা কথা এনেভাবে উনুকিয়াব লাগে যেন পাঠকে তাক মনেই নকৰে, বা মন কৰিলেও তাক অকামিলা বুলি ভাবে। যদি এই দৰে কথা লিখা, তেন্তে যেতিয়া আকৌ সেই বিষয় ধৰিব খোজা তেতিয়া তাক ডাঙৰকৈ ধৰিব লাগে। অৰ্থাৎ তেতিয়া সেই বিষয়টোকে প্ৰধান কৰিব লাগে, উপকথাৰ লিখকে তেওঁৰ পাঠকক যিমান নৈৰাশ কৰিব পাৰে, সিমান কিতাপৰ ৰস বাঢ়ে। কথা কৈ কৈ ই দেখুৱাই সি দেখুৱাই পাঠকক ঘুৰাই লৈ ফুৰাব লাগে, তেহে কথা ভাল হয়। বিবেচনা কৰা, তুমি এটা কথা লিখি গৈ আছা, পাচে এনে ঠাইলৈ আহিলা যে তাতে কথাটোৰ এটা সিদ্ধান্ত হব লাগে, পাঠকে ভাবিছে যে তুমি সেই কথাৰ কি হল তাতে কবা। এনে ঠাইত কথাটোৰ সিদ্ধান্ত কৰিব নালাগে, সেই ঠাইতে কথাটো এৰি দিব লাগে। কিন্তু কথাটো এবাৰতে এনে ভাবে এৰিব লাগে যেন তুমি ইচ্ছা কৰি এৰিলা বুলি পাঠকে বুজিব নোৱাৰে। সেই ঠাইতে এনে এটা কথা উলিয়াব

লাগে যে সেই কথাৰ গুণেহে যেন আগৰ কথাটো ভাগিল। বিবেচনা কৰা, এজনক তুমি ফাঁচি দিবলৈ লৈ গৈছা, এনে ঠাইতে সেই মানুহটোৰ ফাঁচি হল নে নাই তাৰ সিদ্ধান্ত নকৰাই ভাল। যেতিয়া ফাঁচিৰ সকলো ঠিক হয়, কেৱল চাঙত তুলিবলৈ বাকি, এনে সময়তে এনেকুৱা এটা ঘটনা ঘটাব লাগে যেন তাক এৰি এই ঘটনাৰ বিষয় নকলেই নহয়।

ওপৰত কোৱা কথাৰ পৰা এনে ভাবিব নালাগে, যে যিমান কথা কিতাপত লিখা যায় সকলোবে সিদ্ধান্ত শেষতহে থব লাগে। এটাইবোৰ কথা লুকাই থলেও বেয়া হয়, যি মানুহে পঢ়ে তেওঁৰ বৰ বিৰক্ত লাগিব পাৰে। সেই দেখি মাজে মাজে দুই চাইটা কথা ভাঙি দিয়া ভাল। এটা কথাৰ আদখিনি পালে আগৰটো কথা ভাঙিব লাগে, বা পাচৰটো কথা আগৰটোৰ ভাঙনি হলেও বেয়া নহয়। আৰু বহুত পৰিমাণে আচৰিত কথা উলিয়াব নালাগে, কাৰণ বেচি একোৱে ভাল নহয়। এইবিলাক কথাৰ সৰহ ভাগ প্ৰায় আপোনা আপুনি বুজিব পাৰি। যি দুই চাৰিখন উপকথা পঢ়িছে, আৰু তাৰ ভাল-বেয়া বিচাৰি চাইছে সেয়ে এইবোৰ কথা জানে; গতিকে এই বিষয় ইয়াতে শেষ কৰা হল।

উপকথাৰ ভিতৰত নায়ক নায়িকাই প্ৰধান। সিহঁতৰ ভাল বেয়াই হে কিতাপৰ ভাল বেয়া। যদি নায়ক বা নায়িকাক সজোৱাত বেয়া হয়, তেন্তে সেই উপকথাত ৰস নাথাকে। সেই দেখি লিখকে এই কথাত ভালকৈ মন দিয়া উচিত। আৰম্ভণৰে পৰা অন্তলৈকে এই কথাত চকু ৰখা ভাল। নায়কক কেনেকুৱা কৰিবা তাক আগেয়ে মনত

ঠিক কৰি লব লাগে। যদি তাক বৰ দয়ালু কৰিব খোজা তেন্তে সেই দৰে কথা লিখিবা অৰ্থাৎ নায়কৰ দ্বাৰাই এনেবোৰ কাম কৰাবা যেন পঢ়োঁতাই তাক দয়ালু বুলি জানে। কিন্তু কিছুমান কিতাপত দেখা যায় যে লিখকে তেওঁৰ নায়কৰ দোষ গুণ এটাইখিনি আগেয়ে কৈ লয়। এই নিয়ম ভাল নহয়; আৰু বুধিয়ক লিখকে কেতিয়াও এই দৰে নকয়। ইয়াৰ পৰা কিতাপ খনৰ অনেক বিঘিনি হব পাৰে। নায়কৰ যি যি দোষ বা যি যি গুণ আছে, সেইবোৰ তাৰ কামৰ দ্বাৰাই দেখুৱাব লাগে। কিন্তু এবিধ গুণ আছে, তাক লিখকে ভাঙ্গি নকলে আন ৰকমে প্ৰকাশ কৰিবৰ উপায় নাই। এই গুণ নায়কৰ শাৰীৰিক ৰূপ। নায়ক যদি দেখিবলৈ ধুনীয়া হয়, আৰু সেই কথা লিখকে জনাব খোজে, তেন্তে তাক নিজে প্ৰকাশ কৰিব লগাত পৰে। কিন্তু শাৰীৰিক ৰূপ উপকথাত কেতিয়াবা কদাচিৎহে লাগে। আৰু যেতিয়া লাগে তেতিয়া লিখকে নিজে নকৈ আনৰ মুখেৰে কোৱাব পাৰে। বিবেচনা কৰা, তুমি এটা উপকথা লিখিছা, তাৰ নায়ক জন ৰূপবান, আৰু সেই কথাকে তুমি পাঠকক জনাবৰ মন কৰিছা। এনেকুৱা ঠাইত নিজে তাৰ ৰূপ বৰ্ণাব নালাগে। প্ৰথমে তাত আৰু এজন মানুহ উলিয়াবা, পাচে নায়কৰ লগত তাৰ সাক্ষাত কৰাবা। এই জন মানুহ নায়কক দেখি ভোল যাওক, আৰু তাৰ ৰূপ বখানক, তেনেহলে তোমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হব। কিন্তু ইয়াতে আৰু এটা কথা মন কৰিব লাগে। নায়ক যদি পুৰুষ, তেন্তে তেওঁৰ ৰূপ তিৰোতাৰ মুখেৰে প্ৰকাশ কৰোৱা ভাল। মুনিহ মানু-

হৰ ৰূপ শুনিছে, বা তিৰোতাৰ ৰূপ তিৰোতাই প্ৰশংসা কৰা কতো দেখা নাযায়। নায়ক নায়িকা সম্বন্ধত আৰু এটা কথা আছে। যদি কোনো মানুহক তুমি ভাল কৰিব খোজা, তেন্তে তাৰ বেয়া গুণ এটিও নেদেখুৱাবা। আৰু যদি বেয়া কৰিব খোজা, তেনেহলে তাৰ ভাল গুণ এটাও উলিয়াব নালাগে। তোমাৰ নায়ক হয় সৰ্ব্বাঙ্গ সুন্দৰ হওক, বা নিচেই কদাকাৰ হওক, অলপ ভাল অলপ বেয়া মানুহ যদিও সংসাৰত বহুত, উপকথাত কিন্তু অতি বিৰল। আৰু নায়কৰ যি যি গুণ দেখুউৱা হয়, তাৰ বিপৰীত কোনো কথা সেই কিতাপত লিখিব নালাগে; অৰ্থাৎ নায়কক যদি দয়ালু কৰিছা, তেন্তে তাৰ দ্বাৰাই এনে কোনো কাম নকৰাবা যাৰ পৰা তাক নিৰ্দ্দয় বুলি ধৰিব পাৰি। আজি কালিৰ উপকথাত আৰু এটা দোষ বৰকৈ দেখা যায়, যে লিখকে লিখিবলৈ কথা নাপাই নায়কৰ দ্বাৰাই বৰ বেচি পৰিমাণে আত্ম-চিন্তা কৰায়। বহুত কিতাপত দেখিবা, নায়কে কেৱল বহি বহি সংসাৰৰ গতি, ঈশ্বৰৰ নিষ্ঠুৰতা ইত্যাদি কথা ভাবি থাকে। উপকথাত ইয়াক বেচি কৰি দিয়া ভাল নহয়। এই খিনিতে উপকথাত লগা মানুহৰ স্বভাৱৰ বিষয় দুই-চাৰিটা কথা কলে ভাল হয়। উপকথাত যিমান বিধৰ মানুহ লাগে, তাৰ ভিতৰত ৰজা, বীৰ, প্ৰেমিক, টেটন্‌টামন আৰু বহুৱা এই কেটা প্ৰধান। আৰু তিৰোতাৰ ভিতৰত পতিব্ৰতা, প্ৰেমিকা, কুলটা আৰু কাতধৰী এই কেইজনীয়েই ঘাই।

ৰজা—প্ৰজাবৎসল বা অত্যাচাৰী, সদাই গম্ভীৰ আৰু

স্বভাৱতে কিছু ভোদা, অহঙ্কাৰী, অভিমানী।

বীৰ—সাহসী আৰু দয়ালু, গম্ভীৰ, সদাই যুঁজলৈ সাজু।

প্ৰেমিক—ধুনীয়া, মন বৰ কোমল, অলপতে বেজাৰ পায়, অর্থ নোহোৱা কথাৰ অর্থ উলিয়াই ফুৰে, ভাবুক, প্ৰকৃতিৰ শোভা বৰকৈ প্ৰশংসে।

টেটন্টামন—প্ৰায় মনে মনে থাকে, কেতিয়াবা এটা কথা কয়, পাৰে মানে লোকৰ দ্বাৰাই কাম কৰায়।

বহুৱা—স্বভাৱ চঞ্চল, নাবা বুলিলেও চাৰি চাপৰি বজায়, ভাল-বেয়া সকলো কথাতে লাগি ফুৰে, তাৰ এটাইবোৰ কথাই হাঁহি-উঠা, বিশ্বাসী।

পতিব্ৰতা—গম্ভীৰ, দয়ালু, স্বামীৰ নিমিত্তে প্ৰাণ দিবলৈও পাৰে, মুখ প্ৰায় আমন জীমন।

প্ৰেমিকা—চঞ্চল বা গম্ভীৰ, মলিন বা উজ্জ্বল, অবলা অলপতে কান্দন ওলোৱা।

কুলটা—চঞ্চল, সদাই উজ্জ্বল, মুখত সদাই হাঁহি, মুখ বৰ চোকা, সকলো কামতে পাগত, সঁচাত নোহোৱা, বৰ চতুৰ, মিছলীয়া।

হাতধৰী—সকলো প্ৰকাৰে বহুৱাৰ নিচিনা, মৰমীয়াল, কেৱল কথাবোৰ হাঁহি উঠা নহব পাৰে।

উপকথাৰ গুণাগুণৰ প্ৰায় ওৰ পৰিলহি, কেৱল এটা কথা মাথোন বাকী। সচৰাচৰ দেখা যায় যে এজন ধনিকৰে কেবা থানো গোসানী সাজিলে সেই কেইটা থানেই প্ৰায় একেৰকম হয়। একে জনা গোসানীৰ কেবা থানো প্ৰতিমা কৰিলে সেইবোৰ অৱশ্যে একে প্ৰকাৰ হয়, আৰু হবও লাগে।

কিন্তু যেতিয়া বেলেগ বেলেগ গোসানীৰ প্ৰতিমা সাজে, তেতিয়া মূৰ্ত্তিবোৰ গঢ়ে-পিটে একে ৰকম হোৱাটো ভাল নহয়। খনিকৰ ভাল হলে এই দোষ জন্মিব নোৱাৰে। উপ-কথা লিখাতো এই বিষয় বৰ সাৱধান হব লাগে। যি লি-খকৰ এনেকুৱা দোষ থাকে তেওঁৰ এখানত বাজে বেচি কিতাপৰ আদৰ নহয়; কিয়নো এখান পঢ়িলেই তেওঁৰ লিখাৰ নিয়ম, অৰ্থাৎ কথা সজোৱাৰ প্ৰণালী বুজিব পাৰি। প্ৰথমে সেই লিখকৰ দুই এখান কিতাপ পঢ়ি পাচে তেওঁৰ যি কিতাপ পঢ়িবা, তাৰ মাজ নৌ পাওঁতেই শেহত কি হব কৈ দিবলৈ পৰা যায়। কিন্তু মনে নাভাবিবা যে তুমি যত পুথি লিখিবা তাৰ প্ৰত্যেক খান আনবোৰতকৈ সকলো প্ৰকাৰে বেলেগ হব। সেই মতে বেলেগ কেতিয়াও হব নোৱাৰে, কিছু কিছু মিল অৱশ্যে থাকিব। এই মিল ভাল লিখকৰ আন ঠাইত নাথাকে, কেৱল ভাষাত অৰ্থাৎ সাহি-ত্যত মাথোন দেখা যায়। কথা সজোৱাৰ প্ৰণালী খানে পতি বেলেগ হব লাগে। নায়কক বিপদত পেলায়, তাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সদাই একে ৰকম উপায় কৰিব না-লাগে। কথাৰ আৰম্ভণ আৰু অন্ত খানে পতি বেলেগ ধৰণৰ হোৱা উচিত।

সাধাৰণ উপকথা।

উপকথা লিখিবৰ নিয়ম দুটা। কোনো লিখকে স্বভাৱৰ যি নিয়ম সেই নিয়ম অনুসৰি কথা লিখে; অৰ্থাৎ যি নিয়মে

সংসাৰত ঘটনা ঘটে সেই প্ৰকাৰে ভেৰোঁ কথা সজায়। সিটো কথা স্বভাৱতে হব নোৱাৰে বা অসন্তৱ, তাক কিতাপত কেতিয়াও নেলেখে। মানুহ কেতিয়াও আপুনি উৰিব নোৱাৰে, এই এটা স্বভাৱৰ নিয়ম। কিন্তু উপকথা লিখোঁতে যদি কোনো মানুহক উৰিবৰ শক্তি দিয়া যায়, তেন্তে সেই ঠাইত স্বভাৱৰ নিয়ম পালন কৰা নহয়। আৰু বান্দৰে মানুহৰ নিচিনা কথা কব নোৱাৰে। পাচে, যদি কোনো বান্দৰৰ যাৰাই কথা কোওৱা হয়, তেনেহলে স্বভাৱৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰা হল। এনেকুৱা নিয়মবোৰ পালন কৰি উপকথা লিখিলে তাক সাধাৰণ বা স্বাভাৱিক উপকথা বোলে। কিন্তু মানুহে উৰিব নোৱাৰে বুলি যে তুমি এজনক পাখি লগাই উৰিবলৈ পৰা কৰিব নোৱাৰিবা এনে নহয়। পাখি থাকিলে উৰিব পাৰে, এইটো স্বভাৱৰ নিয়ম। এতেকে পাখি সাজি তাকে লগাই লৈ উৰিলে প্ৰকৃতিৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰা নহয়।

এই বিধৰ উপকথা লিখোঁতে লিখক বৰ সাৱধান নহলে কিতাপ ভাল নহয়। কেতিয়াবা কথা লিখি যাওঁতে এনে ঠেকত পৰা যায় যে, স্বাভাৱিক কথাৰ আশ্ৰয় নললে নচলেই, এনে ঠাইত লিখকে তেওঁৰ লিখাৰ আচল নিয়ম এৰি কোনো মতে কাৰ্য্য সাধিবলৈ বিচাৰে। আৰু সময়ে সময়ে এনেও হয় যে লিখকৰ স্বভাৱৰ নিয়ম অনুসাৰে কথা শেষ কৰিবলৈ নোৱাৰি সেই কথা তাতে এৰিয়েই দিয়ে। এই দোষহে কোনো কোনো কিতাপত আধাখৰীয়া কথা পোৱা যায়। উপকথা লিখাৰ নিয়ম বহুত, সেই দেখি তাৰ ব্যাখ্যা অনেক।

এই বাক্যত এবাৰ পৰিলে এৰাবলৈ বৰ টান। হয়তো কিতাপ লিখাকে এৰি দিব লাগে, বা আগেয়ে যি কথা লিখিব খুজিছিলা তাক এৰি নতুন কথা উলিয়াব লাগে।

অনেক কিতাপত দেখা যায় যে নায়কে যি কথা আগেয়ে নাজানিছিল, তেনে কথাও লি পাচে জনা হয়। কিন্তু কেনেকৈ জানিলে তাৰ গুং সূত্ৰ কতো একো বিচাৰি পোৱা নাযায়। এনেকুৱা কথা কিতাপত ওলালে পঢ়োঁতাৰ মনত ভাল নালাগে। ভাৱনা ঘৰত দৃশ্য সজাই দিয়া মানুহটোক দেখিলে বা বচন সোঁৱৰাই দিয়া শুনিলে দৰ্শক দিলাকৰ মনত যেনে বেয়া লাগে, কিতাপত এনে কথা পালেও পঢ়োঁতাৰ মনত তেনেকুৱা লাগি যায়। এই দোষ যে কিয় হয় অলপ ভাবি চালেই কব পাৰি। লিখকে প্ৰথমে ভাবে যে নায়কক সেই কথাটো নজনোৱাকৈ চলিব; কিন্তু ক্ৰমে কথাৰ এনে বান্ধ লাগি আহে যে সেই কথা নায়কৰ মুখে জুলিয়ালে নচলে। এনে ঠাইত লিখকৰ বিষম বিপদ। নায়কক যদি সেই কথা জনাব খোজে, তেন্তে কিতাপত নলগা নতুন কথা কিছুমান লিখিব লগা হয়, বা কেতখিনিমান আগেয়ে লিখা কথাকে একেবাৰে লুটিয়াই পেলাবলৈ লাগে। এই দুইটাৰ কোনোটোকেই কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো ন কথা লিখিলে কিতাপৰ ভাবেই একেবাৰে নতুন হব পাৰে, আৰু যদি কথা লুটিয়াই লিখা, তেনেহলেও তাৰ লগত মিলাবলৈ আৰু ন কথা ন ভাব লাগিব পাৰে। এই দেখি লিখকে ঠেকত পৰিলে কোনো ৰকমে কথাটো মিলাই থৈ যায়। এই বিপদৰ হাত এবাৰ খুজিলে, লিখিবলৈ ধৰি-

হৰ আগেয়ে এটাইখিনি কথাৰ এটা সংক্ষেপ বিৱৰণ লিখি লব লাগে, তেনেহলে এনেকুৱা শঙ্কটত পৰিবৰ ৰব শঙ্কা নাথাকে। ইয়াতে আৰু এটা কথা কোৱা উচিত, কিতাপৰ কোনো ঠাইত এটা কথা উলিয়াই, বা কোনো মানুহ সুমাই তাৰ বিৱৰণ দিবলৈ নাপাহৰিবা। কথা অতি দীঘল হলে এই ভুলটো হবৰ আশঙ্কা থাকে, আৰু দুই এখান কিতাপত এই ভুল দেখাও যায়। ইও এটা উপকথাৰ দোষ। ইয়াক অলপ উপায় কৰিলেই এৰাব পাৰি। কিতাপত যি যি প্ৰধান কথা লিখিবা, আৰু যি যি প্ৰধান মানুহ লাগিব তাক এ ডোখৰ কাকতত বেলেগে টুকি লব লাগে, আৰু মাজে মাজে তাকে চাই থাকিব লাগে, তেনেহলে পাহৰিবৰ একো ভয় নাথাকে।

অসাধাৰণ উপকথা।

উপকথা প্ৰথমতে দুভাগ কৰা হৈছিল। তাৰ এভাগৰ নাম, গুণ, লক্ষণ, আৰু লিখিবৰ নিয়ম এটাইখিনি দিয়া হল। সেই ভাগত কি কি দোষ জন্মিব পাৰে, আৰু সেই বোৰ দোষৰ হাত এৰাবৰ কি উপায়, তাৰো কথা কোৱা হৈছে। এতিয়া দ্বিতীয় ভাগৰ বিষয় আলোচনা কৰি গন্থ শেষ কৰা হব। এই ভাগক আমি অসাধাৰণ উপকথা বুলিছোঁ। কিয়নো ইয়াক লিখোতে মানুহৰ ক্ষমতাত নথকা, স্বভাৱতে হব নোৱাৰা নানাবিধ কথাৰ আশ্ৰয় লোৱা হয়। এই বিধ উপকথা আজি কালি মানুহে প্ৰায় লিখিবলৈ এৰিছে। আগৰ লিখা যিবোৰ উপকথা আছে, তাৰ ভিতৰতো এই

ৰকমৰ অতি কমহে পোৱা যায়। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষত বিক্রমাদিত্যৰ বিষয়ে কেতখিনিমান কথা আছে, সেইবোৰ এই নিয়মে লিখা। এই নিয়মে লিখা উপকথাৰ ভিতৰত আৰবৰ "একাধিক সহস্র ৰজনীয়েই" উৎকৃষ্ট। এই খান কিতাপ পঢ়িলে মানুহৰ কল্পনা শক্তি অপাৰ যেন বোধ হয়। দেখোতে এই বিধ উপকথা লিখিবলৈ নিচেই উজু যেন লাগিব পাৰে, কিয়নো সাধাৰণ উপকথা লিখাত যিবোৰ শঙ্কট ওলায়, ইয়াত সেইবোৰ বৰকৈ ওলাব নোৱাৰে, আৰু ওলালেও দেৱতা, ভূত, বা পৰীৰ দ্বাৰাই তৰিব পৰা যায়। বিবেচনা কৰা, এজন মানুহে সাগৰ পাৰ হব লাগে; সাধাৰণ উপকথা হলে, এনে ঠাইত এখান জাহাজ বা সাগৰ-পাৰ হব পৰা নাও আনিব লাগিব। কিন্তু অসাধাৰণত জাহাজ নহলেও চলিব পাৰে। বিক্রমাদিত্য ৰজাই যেনেকৈ তাল বেতালৰ কাণত উঠি সাগৰ পাৰ হৈছিল, তুমিও সেই দৰে তোমাৰ নায়কক পোহনীয়া দৈত্যৰ কাণত তুলি বা কোনো মন্ত্ৰৰ বলত পাৰ কৰিব পাৰা। এই ফালে চালে অসাধাৰণ উপকথা সহজ যেন বোধ হয়, কিন্তু ইয়াৰ শঙ্কটৰ ঠাই বেলেগ আছে*। আগৰ বিধ উপকথা লিখোঁতে যেনেকৈ মানুহৰ অসাধ্য দুই-চাইটা কাম ওলায়, সেই দৰে এই বিধ লিখাতো দেৱতাৰ অযোগ্য অথচ মানুহৰ অসাধ্য কাম অনেক ওলায়। সেইবোৰ কাম দেৱতাৰ বা মন্ত্ৰৰ দ্বাৰাই কৰোৱা বৰ ভাল নহয়। যি কামটো দেৱতাৰ হাতত দিলা সি স্বভাৱতে দুঃসাধ্য হব লাগে। আৰু এটাই বোৰ কাম মানুহৰ হতুৱাই কৰাই, কেৱল এটা বা দুটা

কামৰ নিমিত্তে এজন দৈত্য বা দেৱতা কিতাপত উলিয়া একো ভাল কথা নহয়। আৰু এটা কথা ভাবি চাবাঁ; সাধাৰণ উপকথা আমি সদাই দেখা শুনা কথা, এতেকে লিখিবলৈ বৰ টান নালাগিব পাৰে। এই বিধ উপকথা লিখোঁতে আমি কেৱল দেখা বা শুনা কথাকে আমাৰ ইচ্ছা মতে বেলেগ কৰি সজাওঁ। কিন্তু অসাধাৰণ কথা আমি নেদেখা নুশুনা। লিখকে কল্পনা কৰি একে বাৰে নতুন কথা উলিয়াব লাগে। ইয়াৰ পৰা বুজিব পাৰি যে "কাদম্বৰী" বা "দশকুমাৰ চৰিত" লিখোঁতকৈ "শুকবিলাস" বা আৰব্যাৰ উপকথাৰ ভিতৰত থকা ইহুদিৰ সাধুকথা লিখিবলৈ অনেক গুণে টান। অসাধাৰণ উপকথা ভালকৈ লিখি উলিয়াব পাৰিলে সাধাৰণতকৈ মনোৰম হয়। কিয়নো সাধাৰণ কথা আমি সদাই দেখোঁ সদাই শুনোঁ; তাৰ নতুনত্ব কেৱল কথাৰ পাতনিতহে থাকে। কিন্তু অসাধাৰণৰ এটাইখিনি নুতন; তাক কেতিয়াও দেখা নাই শুনা নাই, আৰু মনতো নাভাবোঁ। অসাধাৰণ উপকথা লিখোঁতে আচৰিত কথা ভাবি উলিয়াটোৱেই টান। যিবোৰ কথা লিখিবা সেই এটাইবোৰেই অসাধাৰণ আৰু আশ্চৰ্য্যজনক হব লাগে। সদাই দেখা শুনা বা কেৱল এক অংশে আচৰিত কথা হলে কিতাপ নীৰস হয়, কথাবোৰ এনে হব লাগে যেন পাঠকে পঢ়ি বিচুৰ্ত্তি মানে, তেওঁৰ চকু যেন ঠৰ হয়, আৰু মনত যেন ভয় লাগি উঠে। ভাল উপকথা পঢ়িলে প্ৰায় গা জিকাৰ খায়, আৰু নোম শিয়ঁৰি উঠে। এই ৰকমৰ উপকথা লিখোঁতে যদিও অস্বভাবিক নিয়মৰ আশ্ৰয় লব পাৰি তেও এনে ভাবিব নালাগে, যে যেই সেই

কেতখিনি মান আচৰিত কথা যেনে তেনে প্ৰকাৰে গোট কৰি এটা কৰিলেই হয়। সাধাৰণ উপকথাত যেনেকৈ মূল কথাটো যুক্তিসঙ্গত হব লাগে, ইয়াতো মূল সাধুকথাটো স্বাভাবিক হব লাগে অৰ্থাৎ কিতাপ খান [illegible] মুঠ কথাটো অসঙ্গত বা অসম্ভৱ যেন লাগিব নালাগে। কথাবোৰ বেলেগে বেলেগে ধৰিলে যদিও অসাধাৰণ বা অস্বাভাবিক হয়, আচল কথাটো কিন্তু স্বাভাবিক হোৱা উচিত।

তৃতীয় অধ্যায়।

পদ্য।

সাহিত্যৰ প্ৰথম ভাগৰ কথা শেষ হল। এতিয়া তাৰ দ্বিতীয় ভাগ অৰ্থাৎ পদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰা হব। গদ্য প্ৰণালী এক প্ৰকাৰে ধৰিলে উক্ত বুলিব পাৰি আৰু তাৰ লিখিবৰ নিয়মো বন্ধা আছে। কিন্তু পদ্যৰ একো নিয়ম নাই বুলিলেও বুলিব পৰা যায়। এই প্ৰণালী অতি প্ৰাচীন। কথা লিখিবৰ দিন ধৰি কেৱল পদ্যেৰেহে লিখিছে, গদ্য আগেয়ে বৰ চলিত নাছিল, ই ওলাবৰ অতি অলপ দিন হৈছে। এই কথা যে কেৱল আমাৰ দেশতহে দেখা যায় এনে নহয়, পৃথিবীৰ সকলো ঠাইতে পদ্যৰ বৰ আদৰ আছিল। যি দেশৰে পুৰণি পুথি মেলি চোৱা, তাতে পদ্য দেখিবা। আমাৰ দেশতো ব্যাকৰণ অভিধানো পদ্য প্ৰণালীত লিখা। এতিয়া সুধিব পাৰা, যে আগৰ দিনত নো মানুহে পদ্য ইমান কিয় ভাল পাইছিল! এই কথাৰ উত্তৰ অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। মানুহৰ স্বভাৱ এনেকুৱা যে যি বস্তু আমি সদাই দেখোঁ সি বৰ সুন্দৰ হলেও আমাৰ চকুত ভাল নলগা হয়। যি গীতটো সদাই শুনা যায় সি অতি মধুৰ হলেও আমাৰ কাণত সোৱাদ নালাগে। ন গীত বেয়া হলেও সুললিত শুনি। পদ্য আমি সদাই দেখা বস্তু, তাৰে সদাই কথা বাৰ্ত্তা কোৱা

হয়, সেই দেখি লিখিবৰ সময়ত তাক ভাল নালাগিছিল। আৰু পদ্যৰ নিজৰে কিছুমান গুণ আছে। এই প্ৰণালীত লিখা কথাৰ ফাঁকিয়ে ফাঁকিয়ে মিল থাকে, তাক গীত গোৱাৰ নিচিনাকৈ গাই যাব পাৰি। পদ্যতভাল ভাব বা উত্তম অলঙ্কাৰ নাথাকিলেও সি এনেয়ে মিঠা। সাহিত্যৰ ৰস নুবুজা মানুহেও পদ্যৰ অলপ ৰস পাব পাৰে। আমাৰ দেশত ঢুলীয়া, খুলীয়া, বহুৱা আদিকৰি যিবোৰ মানুহে গীত গায়, সিহঁতে জানো কিবা সাহিত্য-ৰসৰ ভূ পায়? তেও যে হেঁপাহ কৰি গায় তাৰ কাৰণ কেৱল এই— পদ্যত কথায় কথায় মিল থাকে, এতেকে শুনিবলৈকো মিঠা লাগে। কিন্তু গদ্য তেনেকুৱা নহয়। ভালকৈ লিখিব নোৱাৰিলে তাৰ সোৱাদ কোনো মতে উলিয়াব নোৱাৰি। সাধাৰণ মানুহৰ পক্ষেতো গদ্য কেতিয়াও সোৱাদ হবই নোৱাৰে। কিয়নো গদ্য যদি নিৰলঙ্কাৰ বা ভাবশূন্য হয়, তেনেহলে তাৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবৰ শক্তিয়েই নাথাকে। আৰু যদি অলঙ্কাৰ বা সুন্দৰ সুন্দৰ উপমা দি গদ্য লিখা যায়, তেন্তে সাধাৰণ মানুহেহে তাৰ ভাবকে বুজিব নোৱাৰে। এই দোষ গদ্য কেৱল শিক্ষিত মানুহৰহে বস্তু। যদি কোনো কথা চহা মানুহৰ নিমিত্তে লিখিব খোজা, তেন্তে তাক পদ্যত লিখাহে উচিত। ইতিহাস পঢ়িলে জানিবা যে আগৰ দিনত অতি কম মানুহেহে লিখা পঢ়া শিকিছিল, সৰহ ভাগেই ক বুলিব নোৱাৰা চহা। আৰু লিখা পঢ়া জনাৰ ভিতৰতো ৰস বুজাৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ। এই কাৰণে আদিতে পদ্যৰ ইমান গৌৰৱ আছিল। মাজ ডোখৰতে অৱশ্যে কিছুমান মহৎ মহৎ লিখক ওলাইছিল, কিন্তু

সিবিলাকে আদিৰ পৰা চলি অহা শ্ৰুতি মধুৰ পদ্য এৰি গদ্যত কথা লিখিবলৈ ভাল নাপাইছিল। আৰু গদ্য যে ইমান ৰসাল হয় এই কথাও তেওঁলোকে নাজানিব পাৰে। আগৰ কালত পদ্যৰ আদৰ বেছি হবৰ কাৰণ আৰু এটা আছে। সেই কালত বিজ্ঞান ইত্যাদি মূল কথাৰ বৰ চৰ্চা নাছিল। যি কথা লিখিবলৈ গদ্যৰ প্ৰয়োজন তাত মানুহে মন নিদিছিল। কেৱল প্ৰকৃতিৰ ৰূপ বা মানুহৰ দুৰৱস্থা দেখি কোনো কোনো কোমল চিতীয়া মানুহে তাকে কৈ আনন্দ লভিবলৈ বা মনৰ আকোপ খেদিবলৈ দুই চাৰি কথা লিখিছিল। এনেবোৰ কথা অৱশ্য পদ্যত লিখিলে ধুনীয়া আৰু মনোৰম হয়. সেই দেখি পদ্যত লিখাও হৈছিল। পাছে বহুত দিনৰ মূৰত আহি বিজ্ঞান ওলাল, ইতিহাস লিখিবৰ সকাম হল, কোনো বিষয় লৈ লিখা লিখি কৰি তৰ্ক কৰিব লগাত পৰিল, সেই দেখি মানুহে পদ্য এৰি গদ্যত ধৰিলে। আদিতে অৱশ্য গদ্য ইমান মধুৰ নাছিল। গদ্যত লিখা পুৰণি কিতাপ পঢ়ি চালে লৰাই লিখা যেন বোধ হয়। কিন্তু সময় ক্ৰমে মানুহে গদ্যৰ ৰস বুজিব পৰা হল, আৰু তাক কেনেকৈ সুললিত বা মনোৰম কৰিব পাৰি, তাৰো উপায় শিকিলে। আজি কালি গদ্যৰহে বেছি আদৰ, পদ্যৰ দিন এক প্ৰকাৰে গল বুলিবই পাৰি। এতিয়া যেয়ে যি লিখে তাক পৰা পক্ষত পদ্যত নেলেখে। আমাৰ দেশত গদ্য ওলাবৰ নিচেই অলপ দিনহে হৈছে। আগৰ দিনৰ থাৰ্চেৰেক গদ্যত লিখা বুৰঞ্জী আছে হয়, কিন্তু যথাৰ্থ মতে ৺ আনন্দৰাম ঢেকীয়াল ফুকনৰ দিনৰ পৰাহে আসামত গদ্যৰ

সৃষ্টি হৈছে । প্ৰথমে তেওঁহে আমাৰ ভাষাত গদ্য লিখি যায় । বঙ্গলা ভাষাত প্ৰথমে ৺ ৰামমোহণ ৰায়ে গদ্য লিখে ।

ওপৰত লিখা কথাকেটা আগেয়ে কোৱা উচিত আছিল। কিন্তু তেতিয়া এই বিষয় ধৰিলে আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয় দেখি ইয়াত কোৱা হল । সম্প্ৰতি আমাৰ আলোচনাৰ বিষয় পদ্য । ইয়াৰ কথা আগয়ে যি যি কোৱা হৈছে তাৰ পৰা এনে বুজিব নালাগে যে আজি কালি পদ্যৰ গৌৰব একে বাৰে নাই । এতিয়াও দেশে দেশে কবি আছে, দেশে দেশে পদ্য ওলাবই লাগিছে । কিন্তু আগৰ দৰে জানিবা পদ্যই এক মাত্ৰ লিখাৰ প্ৰণালী নহয় । আজি কালি যি পদ্য লিখে সি আগৰ নিচিনা নহয়; আগতকৈ তাৰ লক্ষণ বহুত লৰিছে । কোন কোন অংশত লক্ষণৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে তাৰ বিচাৰ কৰিবৰ অগেয়ে, পদ্য কিহক বোলে এই কথাটো ভালকৈ বুজি লব লাগিব । পদ্য বুলিলে সচৰাচৰ যি বুজা যায়, শব্দটো আমি সেই ভাবে ধৰা নাই; অৰ্থাৎ পদ্য বুলিলে কেৱল ছন্দত লিখা কথাকে নধৰিবা । আমাৰ অৰ্থ মতে গদ্য প্ৰবন্ধে লিখা কথাও কেতিয়াবা পদ্য হব পাৰে । গদ্য আৰু পদ্য এই দুটা লিখাৰ প্ৰণালী । কিন্তু প্ৰণালী দুটি যে কেৱল শব্দ যোজনাতহে লগোৱা হয় এনে নহয়; ভাব, অৰ্থ, আৰু লক্ষণতো এই দুই নিয়মৰ ভিন্নতা থাকিব লাগে । মানুহৰ যেনেকৈ মতা আৰু মাইকী দুজাত আছে, সেই দৰে সাহিত্যৰো গদ্য আৰ পদ্য দুই বিধ । মতা মানুহ আৰু মাইকী মানুহৰ ভিতৰত যেনে আকৃতি, গঠন, লক্ষণ, স্বভাব, মাত, কথা, ভাব, ৰীতি, নীতি সকলো ভিন ভিন

তেনেকৈ গদ্য আৰু পদ্যৰ ভিতৰতো সকলো বেলেগ বেলেগ। যদি কোনো অংশত পদ্যত লিখা কথাই গদ্যৰ ৰূপ লয়, তেন্তে তাক শুধ পদ্য নুবুলি গদ্য পদ্য বা মিহলি পদ্যহে বুলিব পাৰি। এনেকুৱা মিহলি পদ্য সময়ে সময়ে বহুত দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ এই যে যি জনে পদ্য লিখে তেওঁ পদ্য কিহক বোলে ভালকৈ নাজানে; কেৱল ছন্দত কথা লিখিবলৈ শিকিয়েই পদ্য লিখিবলৈ ধৰে। আৰু মাজে মাজে এনে গদ্যও দেখা যায় যাক কোনো মতে গদ্য নাম দিব নোৱাৰি। পদ্যৰ অযোগ্য কথা পদ্যত আৰু গদ্যৰ অযোগ্য কথা গদ্যত লিখাই অৱশ্যে এই দোষৰ কাৰণ।

শুদ্ধ পদ্যৰ উদাহৰণ।

জীৱ-জন্তু যত নিদ্ৰাৰ কোলাত
পৰি নিদ্ৰা যায় মুখে নাই মাত।
পোহৰ বাহিৰে, চন্দ্ৰমা উদিছে
ৰজত ৰশ্মিয়ে জগত ঢাকিছে।
উদং মুকলি অখিল আকাশ
কোনো ফালে কতো নাই মেঘ-সাঁচে।
যত তৰা মানে জোনৰ লাজত
মুখ ঢাকি আছে স্বৰ্গৰ মাজত।
কেৱল চন্দ্ৰমা অকলে অকলে
ফুৰিছে আনন্দে সৰগৰ তলে।
ভূতলত মই আকাশত জোন
আৰু কেতিয়াবা বয় সমীৰণ।

বোধ হয় যেন ব্ৰহ্মাণ্ড ভিতৰে
কেৱল দুজন প্ৰাণী বাস কৰে ।
জোন আৰু মই আছোঁ জগতত
তেওঁ আকাশত মই ভূতলত ।
কত শ হাজাৰ যোজন আতৰ
মই আৰু সেই মধু নিশাকৰ ।
তথাপি মনত এনে ভাব হয়
সম্বন্ধত যেন হওঁ কিবা মই ।
কিবা যেন মোৰ লাগে শশধৰ
চিনা পৰিচয় বহুত দিনৰ ।
জোনেও অৱশ্য মোক চিনি পায়
জানে ভাল কৰি কোনো ভুল নাই ।
কত দিন ৰতি 'নিৰলা' সময়
জোনৰ লগত মহা সুখে মই ।
অকলে অকলে আকাৰে ইঙ্গিতে
চকুৱে চকুৱে আৰু চিতে চিতে ।
মনৰ বিকাৰ ভাঙি কৈছিলোঁ
গলা-গলি কৰি কত কান্দিছিলোঁ ।
কত দিন ৰঙ্গে দুইও মিলি
পৰম আনন্দে কৰিছোঁ ধেমালি ।
আজি সেই জোন সোৱা আকাশত
ময়ো সেই দৰে আছোঁ ভূতলত ।
অকলৈ দুজনে জগত ভিতৰে
চিনা চিনি হলোঁ অন্তৰে অন্তৰে ।

আহাঁ দয়া কৰি আহাঁ জোন বাই
সেই দৰে আজি আকৌ পুনৰায় ।
পাতোঁ তুইও মেল দুপৰ ৰজনী
কওঁ ভাঙ্গি ছিঙ্গি দুখৰ কাহিনী ।

এই এটা শুধ পদ্য; কিয়নো ইয়াৰ ভিতৰত এটা অপূৰ্ব্ব ভাৰ আছে । দুপৰ নিশা, যেতিয়া সমস্ত পৃথিবী নীৰৱ, কাৰো কতো সাৰ নাই, তেতিয়া ফট ফটীয়া জোন আকাশত উঠা দেখিলে কবিৰ মনত যি ভাব হয় সেই ভাব ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে । জোনাক ৰাতি এই দৰে উঠি জোন দেখা পালে এনে বোধ হয় যেন পৃথিবীত আৰু কোনো নাই কেৱল জোন আৰু মইহে আছোঁ ।

মিহলি পদ্যৰ উদাহৰণ।

সাধু সাধু মহাৰাজ ।
সাৰ্থক তোমাৰ কাজ ॥
যজ্ঞ দানে ভক্তি ভাৱে ।
তুষিলা আমাৰ পাৱে ॥
কৰা অনুশোচ বৃথা ।
জানিলোঁ তোমাৰ কথা ॥
প্ৰতিমা থাপিবা ব্ৰত ।
শুনা তাক পাইবা গৈত ॥
ৰজনী প্ৰভাতে বীৰ ।
যাইবা সাগৰৰ তীৰ ॥
বৃক্ষক দেখিবা পাচে ।

জল স্থল মাজে অছে ॥
ঢউ লাগি সাগৰৰ ।
নকম্পন্ত তৰুবৰ ॥
হাতত পৰশু লই ।
অকলে দেখিবা গই ॥
ছেদিবা নিঃশঙ্ক মতি ।
প্ৰতিমা সাজিবা তৈতি ॥
নিচিন্তিবা মহাৰথ ।
হৈব সিদ্ধি মনোৰথ ।
ৰাজাক প্ৰবোধ কৰি ॥
অন্তৰ্ধ্যান ভৈল হৰি ।

এইটো কেৱল নামত পদ্য ইয়াৰ ভিতৰত পদ্যৰ যোগ্য একো ভাব নাই, কেৱল এটা স্বপ্নৰ বৰ্ণনা মাথোন । কথাটো গদ্যত লিখিলেহে ভাল হল হেঁতেন । ইমুৰৰ পৰা সিমুৰলৈকে গোটেইটো পদ্য পঢ়ি চালেও নব ৰসৰ এটা ৰসো বিচাৰি পোৱা নাযায় ।

শুধ গদ্য ।

অত্ৰি আৰু গৌতমৰ মতে শূদ্ৰা বিয়া কৰালেই বামুন পতিত হয় । শৌনকে কয় যে শূদ্ৰাৰ গৰ্ভত সন্তানোৎপাদন কৰিলেহে বামুন পতিত হয়, আকৌ ভৃগুমুনিৰ মতে শূদ্ৰাৰ গৰ্ভত হোৱা সন্তানৰো সন্তান হলেহে পতিত হয় । মহৰ্ষি মনুৱে বামুনক চাৰিও বৰ্ণৰ ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ [illegible] [illegible] যে সেই বিবাহ প্ৰশস্ত বুলিছে এনে নহয়, সেই [illegible]

লিখি কেৱল অনুলোম বিবাহ সঙ্গত বুলিছে আৰু প্ৰতিলোম বিবাহ নিষেধ কৰিছে ।

পদ্য-গদ্য বা মিহলি গদ্য ।

সুভদ্ৰাৰ আদৰ কৰা মালতীক সুধিলে বোলে বাই। বসন্ত কাল পৰিলহি তইনো কেতিয়া ফুলিবি? চাচোন কেনে নৱ ৰূপে মনোৰমা হৈছে, গছ এটাইবোৰেই নতুন পাত ধৰিছে। মোৰা নিকুঞ্জ লতাও একেবাৰে নতুন সাজ পিন্ধি ওলাইছে, তোমাৰ নাকত লাজ লাগিছে হবলা। গোলাপ ফুল অসময়ে ফুলিছে, তাৰ যে আনন্দৰ ঠায়েই নাই। [illegible] গছ চম্পা জাই, বকুল আদি কাৰ সমানে [illegible]। [illegible] চৰাইবোৰৰ সুললিত সুস্বৰ গীত শব্দ, [illegible] বাই [illegible] আছে!

ইয়াৰ ভিতৰত যি ভাবটো আছে, সি কেৱল পদ্যৰহে যোগ্য, তাক গদ্যত লেখা ভাল হোৱা নাই। ফুলৰ [illegible] কেৱল কবিৰ বৰ্ণনা। ইয়াৰ ভিতৰত বিবাদ [illegible] বহুত আছে। সুভদ্ৰাৰ মালতীক সুধা [illegible] কথাৰে তাৰ কাৰণ হৈছে। এই ভাব [illegible] কেৱল পদ্যৰ ছন্দত প্ৰকাশ কৰা যুগুত।

কোন বিষয় পদ্যত লিখিলে ভাল, কোন বিষয় গদ্যত লিখা উচিত এই কথাটো ভালকৈ বুজিব নোৱাৰা [illegible] বা মিহলি গদ্য ওলাইছে। [illegible] আৰু এটা [illegible] আছে, [illegible] কোনো [illegible]। [illegible] [illegible] বুজ [illegible] কেৱল অ-লঙ্কৃত [illegible] ভিন এনে [illegible] লিখিছে

পদ্য নহয় । পদ্য বুলিলেই ভাব কোমল; ইয়াক এক ৰকমে মাইকী সাহিত্য বুলিব পাৰি । তিৰোতাৰ যেনে মাত মিঠা, মন আৰু ভাব কোমল, সেই দৰে পদ্যৰো সকলো বোৰেই কোমল হব লাগে, তেহে সি সেই নামৰ যোগ্য হয় ।

আমি পদ্য যি অৰ্থে ধৰিলোঁ, সেই অৰ্থে প্ৰায় কথাতে কিছু কিছু পদ্য বিচাৰি উলিয়াব পাৰি । আচলতে কব লাগিলে পদ্য কেতিয়াও ওলাই নাথাকে, তাক পঢ়োঁতাই বিচাৰি উলিয়াব লাগে । ছন্দ কেৱল পদ্যৰ চিন, তাৰ পৰা পদ্য দেখা নাযায়, পদ্য তাত আছে বুলি জানিবহে পাৰি। আৰু ছন্দত নিলিখা অৰ্থাৎ গদ্য প্ৰণালীত লিখা পদ্যও অনেক আছে । যি কেটা শব্দ লিখা যায়, তাৰ অৰ্থৰ তলত যি যি ভাব সোমাই থাকে, তাক পঢ়লে মনত যি যি ভাৱৰ উদয় হয় আৰু তাৰ পৰা যি কথা ভাবি লব পাৰি, এই এটাইখিনিৰ সমষ্টিকেহে আমি পদ্য বুলিছো । শব্দকেটা পঢ়ি যি অৰ্থটো পোৱা যায়, সি কেৱল ইঙ্গিত মাথোন, সেয়েৰে আচল পদ্য খিনি ঢাক খাই থাকে । তুমি যদি সেই কথাৰ আচল পদ্য বিচাৰা, তেন্তে লিখকৰ মনৰ ভিতৰত সোমাই তেওঁ যি দেখিছিল সেই বস্তুটোক তেওঁৰ চকুৰে চাবা, তেহে পদ্য দেখা পাব । নাইবা, কেৱল ছন্দ বা মিহলি পদ্য মাথোন দেখিবলৈ পাবা । অনেকে কথাৰ ইমান ভিতৰলৈ যাব নোৱাৰে, তেও সেই কথাত ৰস পায়, কাৰণ, ছন্দৰ গুণত পদ্য এনেই সোৱাদ লাগে । কিন্তু এই সোৱাদে সকলোৰে মন মোহিব নোৱাৰে । ভিতৰত একো

সাকৰা বস্তু নাথাকিলে অকল ছন্দেৰেই সকলো সন্তুষ্ট নহয়। আগত কৈ অহা কথাবোৰ বুজিবলৈ কিছু টান হব পাৰে, সেই দোষ পত্ত কেনেকৈ বিচাৰিব লাগে, তাক এটা উদাহৰণেৰে ভালকৈ বুজাই দিয়া যাব।

বকুল বন্দুলি,   আছে ফুলি ফুলি
মলয়া বলিছে ধীৰে।
কুউ কুউ কুউ,   কুলিয়ে মাতিছে
বসিয়া গছৰ শিৰে॥

এই এটা ছন্দত লিখা কথা। ইয়াৰ ভিতৰত চালে পত্ত বুলিবলৈ একো দেখা নাযায়। যি কথাকেটা ছন্দত লিখা হৈছে তাক ছন্দ ভাঙিও লিখিব পাৰি। আৰু ইয়াৰ অৰ্থত একো নতুন বা মনোৰম কথা নাই। ফুল ফুলা আৰু কুলিয়ে মতা সকলোৱে দেখিছোঁ, সকলোৱে শুনিছোঁ। তেও যে কবিয়ে সেই কথাকে আমাক কৈছে তাৰ একো অৰ্থ নাই নে? অৱশ্যে আছে, তেওঁ তাত কিবা এটা অপূৰ্ব্ব ভাব দেখিছে তাকে আমাক কৈছে। কবিৰ সেই ভাবটো যেতিয়া লৈকে উলিয়াব নোৱাৰোঁ তেতিয়ালৈকে এই কথাকেটাৰ একো সোৱাদ নোপোৱা। কবিয়ে প্ৰথমতে কৈছে যে বকুল বন্দুলি আদি কৰি ফুলবোৰ ফুলি ফুলি আছে। এই কথাটোৰ পৰা কেৱল ফুলবোৰ যে ফুলি আছে তাকে বুজিব নালাগে। তাৰ লগতে নানা বিধ ফুল একে ঠাইতে ফুলিলে দেখিবলৈ কেনে সুন্দৰ হয় তাকো ভাবি লব লাগে। আৰু সেই ফুলবোৰৰ গোন্ধে চাৰিও ফাল কেনে মলমলাই থাকে, তাত ভোমোৰাবোৰে গুণ্‌গুণ্‌ কৰি ঘূৰা বতৰা বোৱাৰ নিচিনা কেনে

ভুন ভুন কৰি ফুৰে আৰু সেই ভাবটো দেখিলে মনত কেনে হৰিষ লাগি যায় এই এটাইবোৰ কথা মনত ভাবি লব লাগে। ফুলবোৰ এই দৰে ফুলি থকোঁতেই মলয়া বতাহো লাহে লাহে বৈছিল। এই কথাৰ পৰা পঢ়োঁতাৰ মনত ভাব হব লাগে যে জক মক্ কৰি ফুলি থকা ফুলবোৰ বতাহত কেনে সুন্দৰ ঢুলি ঢুলি নাচিছল। সেই বতাহেই বা কেনে সুগন্ধী আৰু শীতল, আৰু গাত লাগোঁতে কেনে ভাল লাগিছিল; এই এতাইখিনি কথা মনত ভাবি লব লাগে। কবিয়ে ইয়াৰ লগতে আৰু এটা কথা কৈছে। যেতিয়া তেওঁ এই কথাটো দেখিছিল, আৰু যেতিয়া এই সুখ ভোগ কৰিছিল তেতিয়া ইফালে কুলিয়ে চেনেহত পমি গোৱা মাতেৰে আদৰ কৰি ধুন লগাই কু-উ কু-উ বুলি মাত লগাইছিল। একেই আগত সুগন্ধী ফুল ফুলি জক্ মকাই আছে, তাতে শীতল মলয়া বতাহ বিব্ বিব্ কৰি কাণৰ গাত অমৃত লগাদি লাগিছিল; ইফালে আকৌ কুলিয়ে মধুৰ সুৰে মাতিছে। এই সময়ত, এনে অৱস্থাত কবিৰ মনত যেনে লাগিছিল, আৰু তেওঁ যেনে দেখিছিল তাক মনত ভাবি লব লাগে, তেহে তেওঁ কোৱা কথাকেটাৰ পঙ্খ বিচাৰি পোৱা যায়। কবিৰ মনত এই দৰে সোমাব নোৱাৰিলে কেনেকৈ তেওঁৰ কথাৰ ৰস পাবা? কবিয়ে যি কথা কয়, তাৰ ৰস সেই শব্দবোৰত নাথাকে। তুমি শব্দটো পাঢ়য়েই তাৰ মূল কথাটোলৈ মন কৰিবা। শব্দৰ দ্বাৰাই যি কথাটো কয়, সি আচলতে কেনে আছিল তাক ভাবি চাবা, তেহে তাৰ ৰস পোৱা যাব। ইয়াকে কবিৰ নোৱাৰাৰ

নিমিত্তে ভাল ভাল কবিৰ কবিতাতে আমি ৰস নপাওঁহঁক। এই দৰে ভাব বিচাৰি উলিয়াব পাৰিলেই পদ্য শিকা হয়।

আগৰ দিনত পদ্য যেনেকৈ লিখা হৈছিল, এতিয়াৰ কবি-বিলাকে সেই দৰে নিলিখে। পদ্যৰ গঢ় আগতকৈ বহুত লৰিছে। আজি কালিৰ কবিতাৰে সৈতে আগৰ কবিতা তুলনা কৰি চালে, এতিয়াৰ কবিবিলাকক কবি বুলিবই নোৱাৰি। আগৰ কবিতাত উপমা অলঙ্কাৰৰ ভাগ বেচি আছিল, এতিয়া কথাৰ ভাগ সৰহ হৈছে। আগেয়ে পদ্য লিখোঁতে মানুহে শব্দৰ ফালৈ বৰকৈ নাচাইছিল। আজি কালি শব্দ যোজনা পদ্য লিখোঁতাৰ এটা প্ৰধান কাম। আগৰ কবিবিলাকে প্ৰায় চলিত ঘটনা লৈ কবিতা কৰিছিল। আজি কালি তেনেকুৱা কবিতা অলপহে দেখা যায়। এতিয়া প্ৰকৃতিৰ শোভা, সংসাৰৰ অৱস্থা বা মানুহৰ সুখ, দুখ লৈহে পদ্য লিখে। কবিৰ মনত যদি বিষাদ লাগে, সেই বিষাদিত অৱস্থাত তেওঁৰ মনৰ ভাব কেনেকুৱা হয়, তাকে পদ্য কৰি লিখে। কেতিয়াবা চলিত ঘটনাৰো কবিতা কৰে; কিন্তু তাৰ দ্বাৰাই ঘটনাটো প্ৰকাশ নকৰে। সেই সময়ত কবিৰ মনত কেনে ভাব হৈছিল বা হব পাৰে, কেৱল তাকে হে দেখুৱায়। আমি পদ্যৰ যি অৰ্থ কৰিছোঁ, সেই অৰ্থ অনুসাৰে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতক মিশ্ৰ পদ্য হে বুলিব পাৰি। কিন্তু ঠায়ে ঠায়ে তাত শুধ কবিতাও অনেক পোৱা যায়।

আজি কালি যি অভিপ্ৰায়ে পদ্য লিখা হয়, আগেয়ে সেই অভিপ্ৰায় নাছিল। আগৰ কবিয়ে কেৱল কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈ, অৰ্থাৎ যি যি ঘটনা ঘটে তাকে কবলৈ কবিতা লিখি-

ছিল। আজি কালি মনৰ ভাব গতি দেখুৱা[illegible] কবিতা লিখা হয়। যি ভাব গভীৰ, কোমল, বেগতে [illegible] নোৱাৰি, যি ভাবত আনন্দ বা বিষাদ ৰূপ মধুৰতা থাকে, সেইবোৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ আজি কালি কবিতা লিখে। এতিয়াৰ পদ্যত ছন্দবোৰ অলপ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে, আৰু আগেয়ে নথকা নতুন ছন্দবোৰ সৃষ্টি হৈছে। পূৰ্ব্বে আমাৰ দেশত অমিল ছন্দ নাছিল, তাক মহাকবি মধুসূদনে প্ৰথমতে উলিয়ায়। এতিয়া অবশ্যে সেই ছন্দ চাৰিও ফালে চলিত হৈছে। ইয়াত বাজেও নাম নোহোৱা দুই এটা নতুন ছন্দ চকুত পৰে। এই ঠাইতে আৰু এটা কথা কোৱা উচিত, যে আগৰ কবিতাবোৰত একো ফাঁকিতে একোটা ভাব শেষ হৈছিল। কিন্তু আজি কালি এটা ভাবকে ঘুৰাই পকাই কেইবা শাৰীলৈকে টানি আনে। এই নিয়মটো প্ৰায় অমিল ছন্দতহে দেখিবলৈ পোৱা যায়। এটা উদাহৰণ চোৱা।—

ভোমোৰা গায়ণ হল কবিৰ কৃপাত,
লতা হল ৰূপৱতী নাচে মত পাত।
সেচুলুকা সুৰসিকা টুনি বৰ গুণী,
গীতত পাগত আৰু হল কুমাৰণী।
বিয়া হল পদুমৰ জোনৰ লগত,
ওলাল মধুৰ হাঁহি বুঢ়ীৰ মুখত।

এতিয়া মন কৰা, এই কবিতাটোৰ শাৰীয়ে পতি একোটা ভাব। প্ৰথম শাৰীত যি ভাব আছে, দ্বিতীয় শাৰীত তাৰ একো নাই। ফাঁকিয়ে পতি বেলেগ বেলেগ কথা। প্ৰথম ফাঁকিত কলে, কবিৰ প্ৰসাদতহে ভোমোৰা গায়ণ হল। তৰল

ফাঁকিত কয় যে কবিৰ গুণতহে লতা ৰূপৱতী হৈছে, আৰু পাতে নাচিবলৈ শিকিছে। আকৌ তৃতীয় ফাঁকিত কৈছে, বেলে কবিয়ে ফেঁচুলুকাক বসিকা আৰু টুনিক গুণবান কৰিলে। এই দৰে একাদিক্রমে প্রতি শাৰীত একোটা বেলেগ কথা।

আকৌ চোৱা।——

কিবা অপৰূপ ৰূপ, হে বায়সপতি
তোমাৰ; বসিয়া তুমি আম্র-বৃক্ষ-ডালে
শোভিছাহা, যেন ইঁয় নন্দৰ নন্দন
গোপাগণ মনোহাৰী, কদম্বৰ বৃক্ষে।

এই চাৰিও ফাঁকি গোট খাইহে এটা কথা হৈছে। প্রথম শাৰীত ভাবটো শেষ নকৰি দ্বিতীয় শাৰীলৈকে টানি আনিছে, আৰু দ্বিতীয় শাৰীৰ ভাবটো তৃতীয় শাৰী পাৰ কৰি নি শেষৰ শাৰীত অন্ত কৰিছে।

কি কি বিষয় পদ্যত লিখিব লাগে, তাৰ একো এটা নিয়ম দিব নোৱাৰি; কিয়নো সকলো কথাকে কবিতা কৰিব পৰা যায়। মূল কথ, সাধাৰণ বা অসাধাৰণ উপকথা সকলোকে পদ্যতো লিখিব পাৰি আৰু গদ্যতো লিখিব পাৰি। কোনটো কথা পদ্যত খাটিব তাক ঠিক কৰোঁতে কথাটোৰ ভাবলৈ চাব লাগে। এক প্রকাৰে চালে গদ্য আৰু পদ্য কথাৰ দুই পিঠি। যি পিঠি ধুনীয়া, কোমল বা গম্ভীৰ সেই পিঠি পদ্যত লেখা ভাল। যি কথাকে গদ্যত লিখা যায়, তাকে পদ্যতো লিখিব পাৰি হয়, কিন্তু দুটাৰো লক্ষণ একে নহয়। গদ্যত সেই কথাৰ যিটো ভাব প্রকাশ কৰিবা, পদ্যতো

সেইটো ভাবেই প্ৰকাশ হব নোৱাৰে; যদি কৰা তেন্তে কবিতা নীৰস হব। এটা কথা মন কৰিব লাগে যে পদ্যত লিখিব পৰা কথা গদ্যত লিখিলে একো ক্ষতি নহয়; কিন্তু যি কথা কেৱল গদ্যৰ হে যোগ্য তাক পদ্যত লিখিলে এৰ্ব্বা গাখীৰত লোণ মিহলোৱা যেন হয়। গদ্যত লিখিবৰ যোগ্য ভাব এটা কথাতে বহুত থাকিব পাৰে। আৰু সেই একোটা ভাবৰে এটা এটা বেলেগ কবিতা হব পাৰে। বসন্ত কাল, কুলি-চৰাই, মৰণ, টোপনি ইত্যাদি বিষয় বহুত কবিয়ে বেলেগ বেলেগ কবিতা লিখি গৈছে। এটা কথাৰে যে ভিন্ ভিন্ ভাব তাক দুই ভাগে ভগাব পাৰি। এভাগত কথাটোৰ কেৱল স্বাভাৱিক লক্ষণ বা ৰূপ পোৱা যায়, আৰু আন ভাগত কবিৰ নিজৰ মনৰ গতি অৰ্থাৎ সেই কথা দেখি কবিৰ মনত কি কি ভাব উদয় হৈছিল তাৰ কথা লিখে।

বিবেচনা কৰা, এটা বিষয় দিছে "মৰণ", তাৰে দুটা তিনি-টাও কবিতা লিখিব লাগে। এই বিষয়টোৰ ভাব অনেক উলিয়াব পৰা যায়। মৰণক এবাৰ মুক্তি বা শান্তি বুলি ধৰিব পাৰি, কাৰণ মানুহ মৰিলে সাংসাৰিক সকলো যা-তনাৰ পৰা উদ্ধাৰ পায়। মৰণক চিৰনিদ্ৰা বুলিও বৰ্ণাব পৰা যায়, কিয়নো মানুহ মৰিলে আৰু দুনাই নিজীয়ে। আকৌ কোনোৱে কোনোৱে মৰণক ভয়ঙ্কৰ বস্তু কৰি বৰ্ণাই গৈছে। আন কি, সেই বৰ্ণনা পঢ়িলে মৰিবলৈ আওৱা থাওক, তাৰ নাম শুনিলেও ভয় লাগে। এই দৰে চোৱা, এক মৰণ বিষয়েৰে কেইটা ভাব ওলাল - মুক্তি, শান্তি, চিৰ-নিদ্ৰা, আৰু ভয়ঙ্কৰ বস্তু। ভাবি নিলে আৰু কত ৰকমৰ

অৰ্থ কৰিব পাৰি। সকলো বিষয়ৰে এই দৰে নানা ৰকম ভাব উলিয়াই একোটা ভাবৰে একোটা কবিতা কৰিব পৰা যায়।

ওপৰত যে মৰণৰ চাৰি প্ৰকাৰ ভাব উলিয়া গল, তাৰ শেহৰটো অৰ্থাৎ মৰণ যে ভয়ঙ্কৰ বস্তু, ই কেৱল মৃত্যুৰ লক্ষণ বা স্বাভাবিক ৰূপ। আৰু বাকী কেইটা কবিৰ কল্পনা মাথোন। মৰণৰ বিষয় ভাবিলে কবিৰ মনত যি ভাব ওলায় এই কেটা সেয়েহে। কোনো কবিয়ে মৰণক শান্তি যেন ভাবে, আৰু কোনোৱে বা চিৰনিদ্ৰা বুলি ধৰে। কেতিয়াবা এই ডুটা কথা বেলেগে নিলিখি এঁকেটা কবিতাতে মিহলি কৰা দেখা যায়। পদ্যত বিজ্ঞান বিচাৰ কেতিয়াও লিখিব নালাগে।

এতিয়ালৈকে পদ্যৰ বিষয় যি যি কথা কৈ অহা গৈছে, সি কেৱল পদ্যৰ লক্ষণ মাথোন। ইয়াক পঢ়িলে পদ্যৰ আকৃতি-প্ৰকৃতি, দোষ-গুণাদি বাজৰ ভাগটোহে জনা যাব। কিন্তু পদ্য ৰচোতে কি কি নিয়মে চলিব লাগে, তাৰ কথা এটাও কোৱা হোৱা নাই। এই নিয়মবোৰ যে কেৱল পদ ৰচোতেহে লাগে এনে নহয়, তাৰ দোষাদোষ বিচাৰতো নহলে নচলে। তুমি ভাবিব পাৰা, যে লঘু গুৰু চাই আখৰ লিখি শব্দ পাতিলেই পদ্য হয়। এই বিশ্বাস বৰ ভুল। পদ্য ৰচনা কৰোতে বহুত চিন্তাৰ প্ৰয়োজন। যি শব্দবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবা, তাক লেখি জুখি, গঢ় চাই, ভাব চাই লিখিলেহে কবিতা ভাল হয়। যেনে তেনে প্ৰকাৰে পদ মিলাই গলে পদ্য নহয়, ছন্দ হব পাৰে। পদ্য লিখিবলৈ ধৰিবৰ আগেয়ে

সেই বিষয়টো মনত থিৰ কৰি লব লাগে। যি কথা লিখিবা তাক ভালকৈ লবা। মানুহৰ এটা গুণ আছে, যে বহুত দিনীয়া পুৰণি কথাকো ভাবি ভাবি মনত নতুন কৰি তুলিব পাৰে। ইয়াৰ প্ৰমাণ অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। যাৰ বৰ চেনেহৰ ভাই বা ককাই মৰি গৈছে, সি যদি সেই কথা বাৰ বছৰৰ মূৰত এদিন ভাবে অৰ্থাৎ সেই সময়ত কি কি হৈছিল, তাৰ ভায়েক কেনেকৈ নৰিয়া পৰিল, সেই নৰিয়া লাহে লাহে কেনেকৈ টান হল, মৰিবৰ অলপ আগেয়ে ভায়েকে কেনে কৰিছিল, কি কি কথা কৈছিল, আৰু মৰণত তাৰ মনত কি কি ভাব ওলাইছিল, এইবোৰ কথা যদি একান্ত মনে অকলে বহি ভাবিবলৈ ধৰে, তেনেহলে পুনৰায় সেই ভাব মনত জাগি উঠিব, চকুৰ পানী ওলাব, আৰু মন ব্যাকুল হৈ পৰিব। তাৰ মনত তেতিয়া এনে শোক লাগিব, যে ভায়েক যেন সেই দিনাহে মৰিছে। সকলো পুৰণি কথাকে এই দৰে ন কৰি লব পৰা যায়। যি বিষয় তুমি পদ্য লিখিব খোজা, সেই বিষয় এই দৰে ভাবি ভাবি মনত একেবাৰে নতুন কৰি লব লাগে। এই দৰে কথা ঠিক কৰি ললে লিখোঁতে আৰু একো টান পোৱা নাযায়; শব্দ, উপমা, কথাৰ মিল সকলো আপুনি কাপৰ মুখেৰে ওলাবলৈ ধৰে। কোনো নতুন বিষয় অৰ্থাৎ নকৈ ওলোৱা ভাব লৈ কবিতা লিখিব খুজিলে, সেই ভাব নতুন থাকোঁতেই আৰম্ভ কৰা উচিত। বিবেচনা কৰা, তুমি আজি এডোখৰ বৰ সুন্দৰ ঠাই দেখিলা বা এটা কোনো বৰ দুখজনক কথা দেখিলা। যদি সেই বিষয় কবিতা কৰিব খোজা, তেন্তে সেই দিনাই

বা তাৰ পাচ দিন। অৰ্থাৎ কথাটো মনত জাগি থাকোঁতেই কবিতা লিখিলে ভাল। মনত দুখ লাগি থাকোঁতেই কবিতা কৰিলে যেনে সুন্দৰ হয়, বহুত দিনৰ পাচত লিখিলে তেনেকুৱা নহব পাৰে। এই নিয়ম মতে নচলি, যদি পদ্য লিখিবৰ মন গলেই লিখিবলৈ ধৰা, তেন্তে কথা বিচাৰি নাপাই ভাব বিচাৰি নাপাই বৰ বিৰক্ত লাগিব। যিবোৰ কবিতা পঢ়িবলৈ পোৱা, তাক লিখোঁতে যে কবিৰ মনত কিমান দুখ বা কিমান সুখ লাগিছিল, তাক তেওঁহে ভালকৈ জানে। মানুহে যে পদ্য কেৱল বিদ্যা বা বুদ্ধি দেখাবলৈ লিখে এনে নহয়। পদ্য লিখাৰ এটা বেলেগ পৱিত্ৰ সুখ আছে। তুমি পঢ়ি যিমান সুখ পোৱা, তাৰ চতুৰ্গুণ লিখকে পায়। মই এদিন এটা কথাত বৰ আনন্দ পাইছিলোঁ, সেই কথা হবৰ বহুত দিন হৈ গল, তাক প্ৰায় পাহৰিছোঁ। বুলিলেও বুলিব পাৰি। তেও যদি সেই বিষয় এটা কবিতা আজি লিখিবলৈ ধৰা, তেনেহলে সেই দিনা যি আনন্দ পাইছিলোঁ, লিখি থাকোঁতে পুনৰায় সেই আনন্দ লাগিব। তেতিয়া বোধ হব যেন আকৌ সেই দিন উভটি আহিল, সেই আনন্দ আচলতে যেন আকৌ ভোগ কৰিবলৈ পালোঁ। এই সুখটোৰ নিমিত্তেহে পদ্য লিখাৰ যি কষ্ট, তাক ভোগ কৰিবলৈ মানুহে অগা বাঢ়ে। এই সম্বন্ধে আৰু এটা কথা আছে। যি বিষয়টো তোমাৰ মনত ভালকৈ লগা নাই তাৰ কবিতা কেতিয়াও ভাল নহয়। যি কথাৰ নিমিত্তে তুমি এদিন কান্দিছা বা যি কথাটো তোমাৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, তাৰহে কবিতা মনোৰম হয়। বৰ বৰ কবিৰ কবিতা পঢ়ি

চালে দেখা যায় যে তাৰ বহু ভাগেই কবিৰ নিজৰ কথা। ইয়াৰ কাৰণ এই যে সেইবোৰ কথা তেওঁৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, সেই দেখি তাক লিখিবলৈকো বৰ ভাল পাইছিল। কোনো কোনো কবিতাৰ ওপৰত লিখি দিয়ে, যে এই কথা কবিয়ে অমুক ঠাইত বা অমুক সময়ত লিখিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ এই, যে সেই সময়ত সেই ঠাইত, সেই কথাটো কবিৰ মনত লাগিছিল। কবিয়ে যে আচলতে কাপ, কাকত নি পৰ্ব্বতৰ টিঙত বা নৈৰ দাঁতিত ৰচনা কৰিছিল এনে ভাবিব নালাগে।

পদ্য লিখিবলৈ আৰু এক প্ৰকাৰে আৰম্ভ কৰিব পাৰি। আগেয়ে এটাইখিনি কথা নভৈ মন গলেই লিখিবলৈ বহিবা। পাচে লিখি থাওঁতে তোমাৰ আগৰ ভাব গোটেইবোৰ আহি মনত পৰিব। এই দেখি কোনো কোনো লিখকে দুখৰ কথা লিখিবলৈ বহি চকুৰ লো টুকিবলৈ ধৰে। কিয়নো লিখি থাওঁতে আগৰ দুখ তেনেই উজাৰ খাই উঠি মন ব্যাকুল কৰি পেলায়। এই নিয়ম কিন্তু বৰ ভাল নহয়।

গদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰোঁতে শব্দ আৰু ভাবৰ বিষয় যি যি কথা কোৱা হৈছিল, সেই এটাইবোৰ পদ্যতো খাটে। সেই বিষয় ইয়াত আমি কেৱল উল্লেখ কৰিয়াম হে। পদ্য লিখি থাওঁতে যিটো বস্তু যি ভাবত বৰ্ণোৱা যায় তাৰ নাম তেনেকুৱা দিয়াই ভাল। বিবেচনা কৰা জুইয়ে এখান হাবিয়ণী বা পৰ্ব্বত পুৰি পেলালে, সেই ঠাইত জুইৰ যে নিষ্ঠুৰ, সকলো উচ্ছন্ন কৰা স্বভাৱ আছে, সেইয়েহে ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে, এতেকে এই ঠাইত জুইক হুতাশন বুলিলে ভাল।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY

এই দৰে সূৰ্য্যক ঠাইত সূৰ্য্য, [illegible] ভানু, আৰু কোনো ঠাইত অৰুণ বুলিব পাৰি। শব্দ পাতোঁতে পৰা যায় মানে একে ৰকম শব্দ একে লগে বহুৱাব লাগে। যেনে ;——

দয়াময় দীননাথ দয়া দান দিয়া,
কাকুতি কৰিছোঁ মই কাতৰ কৰিয়া।

এই দুই শাৰীৰ শব্দবোৰ প্ৰায় একে ৰকম। প্ৰথম শাৰীৰ বোৰ প্ৰায় 'দ' যে আৰু দ্বিতীয় শাৰীৰবোৰ প্ৰায় 'ক' যে আৰম্ভ হৈছে। পদ্য লিখোঁতে সুবিধা পালে এনেকুৱা একে আখৰৰ শব্দ একে লগে লিখিব লাগে, পৰা খিনিত এৰি দিয়া উচিত নহয়।

পদ্য লিখোঁতে পদ মিলাবৰ নিমিত্তে নলগা শব্দও অনেক লিখিব লগাত পৰে; ইয়াৰ হাত পৰা যায় মানে এৰাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ লিখোঁতে কেৱল শেষৰ আখৰটো মিলায়েই নেৰিবা। শেষৰ স্বৰবৰ্ণ দুটা আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা অৰ্থাৎ ওপৰৰ ফাঁকিৰ শেষৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা তলৰ ফাঁকিৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন দুটাৰ লগত মিলিব লাগে, তেহে শুনিবলৈ ভাল হয়। ওপৰৰ ফাঁকিত যদি তৰুণ থাকে তলৰ ফাঁকিতো বৰুণ বা তেনেকুৱা কোনো শব্দ লগোৱা উচিত। কিন্তু সদায় এই দৰে মিলবলৈ বৰ টান, কিয়নো মিল শব্দ ভাষাত বহুত নাথাকে। আমাৰ অসমীয়া ভাষাত ৬০০ মানহে যদি মিল শব্দ ওলায়। যত দুয়োটা ব্যঞ্জন বৰ্ণ মিলাব নোৱাৰি তাত একে বাৰে সম শেষৰ ব্যঞ্জনটো মিলাই থলেও চলে। কিন্তু স্বৰবৰ্ণ দুটা মিলিবই লাগে। যদি কোনো ঠাইত ওপৰৰ ফাঁকিত তৰুণ থাকে, তেন্তে ত-

লৰ শাৰীত নিপুন বা নিৰ্গুণো হ'ব পাৰে। কিয়নো ওপৰত তৰুণ বোলোঁতে শেহত উ আৰু অ আছে, আৰু তলতো সেই দৰে নিপুণ বোলোঁতে শেহত উ আৰু অ আছে, আৰু ওপৰৰ ণ তলৰ ণৰ লগত মিলিছে। কিন্তু তৰুণ আৰু হৰিণ ভালকৈ নিমিলে, কাৰণ ওপৰত আছে উ আৰু অ, তলত আছে ই আৰু অ। আৰু শেহৰ স্বৰ বৰ্ণটো যদি অ নহয়, তেন্তে ব্যঞ্জন বৰ্ণটো নিমিলিলে ও বৰ বেয়া শুনি। টান ঠাইত অকলা অঁকৰা এই দুটা শব্দকো মিলাব পাৰি। কিন্তু বন আৰু মল মিলাব নোৱাৰি, কাৰণ শব্দ দুটাৰ শেহ স্বৰ অ। ইয়াত শেহৰ ব্যঞ্জনটো নিমিলিলে কোনো মতে ভাল নহয়। তলৰ নিয়ম মতে পৰা পক্ষত লিখিব নালাগে; বৰ টান ঠাইতহে সেই নিয়মৰ আশ্ৰয় লোৱা উচিত। অনুনাসিক বৰ্ণবোৰ পৰস্পৰ মিলে, অৰ্থাৎ ওপৰত যদি ম থাকে, তেন্তে তলত ন দিলেও দোষ নাই। কথা কওঁতে য'টা শব্দৰ অন্তৰ আখৰৰ স্বৰ লোপ হয় তাক পদ্য লিখোতেও হ্ৰস্ব কৰি লিখিব লাগে। যদি কেতিয়াবা 'ঠাইত' লিখিবৰ সকাম হয়, তেনহ'লে তাক এনে ঠাইত লিখিব লাগে, যেন পঢ়ো-[illegible] বাজ প'চৰ ল [illegible] হয়। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ [illegible]

[illegible] কিয়নো কান্দিছা,
এনে [illegible] কিয় বিনাইছা।

[illegible] ত "ঠাইত" শব্দটো এনে ঠাই-[illegible] ঠাইত কৰি নপঢ়িলে শুনি[illegible] ভাল নহয়, আৰু ছন্দও [illegible]। তলৰ শাৰীতো "বিনাই

শব্দ সেই ৰকমেই ৰহিছে। তাকো বি-না-ই-ছা বুলি নপঢ়িলে ছন্দ মিল নাথায়। এই দৰে পদ মিলোৱা উচিত নহয়। এনেকুৱা শব্দবোৰ এনে ঠাইত লিখা উচিত, যে কথাত কওঁতে সেই শব্দবোৰৰ যেনে উচ্চাৰণ তাৰ যেন অলপো ব্যতিক্ৰম নহয়।

তোমাৰ নিচিনা, শোভনীয়া বস্ত
নাই এই সংসাৰত।
তোমাৰ লোভত, চোৰে চুৰ কৰে
ডকাইতি কৰে ডকাইত॥

ইয়াতো "ডকাইতে" শব্দটো যেয়া ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তাক ড-কা-ই-ত বুলি নপঢ়িলে পদ নিমিলে।

অসমীয়া ভাষাত অকাৰান্ত এটাইবোৰ শব্দৰে উচ্চাৰণ কৰোঁতে অ লোপ হয়, যেনে, গল্, আচল্, কদাকাৰ, মহিষাশূৰ। মিত্ৰাক্ষৰতকৈ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত পদ্য লিখিবলৈ টান। লিখকৰ তাত পাৰ্গতালি নাথাকিলে অমিল ছন্দ শুনিবলৈ বৰ বেয়া হয়। কিন্তু জনা মানুহৰ হাতৰ অমিল ছন্দ মিলতকৈ ৰসাল। এই বিধৰ পদ্যত শব্দ যোজনা কৰিবলৈ কিছু উহ্ হয়। মিল ছন্দত কোনো ঠাইত শব্দ মিলাবৰ নিমিত্তে মিঠা কোমল শব্দ লগাব লগাত পৰে। কিন্তু অমিল ছন্দত সি বান্ধ নাই, কেৱল আখৰৰ মিল ৰাখি যি শব্দ যেনেকৈ ইচ্ছা তেনেকৈ বহুবাৰ পৰা যায়। এই ছন্দত কথা লিখোঁতে এফোটা তাৰ একে ফাঁকিতে- শেষ হলে পঁঢ়িবলৈকো বেয়া শুনিবলৈকো বেয়া শুনি। যিমান পৰা যায়, তাৰ তাহি লিখা উচিত। বিবেচনা কৰা, তুমি তেৰ ফাঁকি কথা

লিখিছা, তেও ভাবটোৰ অন্ত হোৱা নাই, এনে ঠাইত সেই ভাব সেই ফাঁকিতে শেষ কৰিব নালাগে। শাৰীটোৰ মাজতে ভাবটো ভাঙ্গি আন এক ভাৱে কথা আৰম্ভ কৰিবা। পাচে সেই কথা আৰু এই কথা মিলাই নি আন এঠাইত শেষ কৰিব লাগে। এই বিষয় উদাহৰণ দি আগেয়ে বুজাই দিয়া হৈছে।

পদ্যত কোনো কথা লিখিবৰ হলে, তাত কথাটো একেবাৰে ভাঙ্গি প্ৰকাশ কৰি লিখিব নালাগে। কথা ভালকৈ লুকাব পাৰিলে কবিতা ৰব ৰসাল হয়। আকাৰে ইঙ্গিতে কথা কৈ ভাবটো কিছু অস্পষ্ট কৰি থব লাগে, পঢ়োঁতাই যেন চিন্তা কৰিহে সেই ভাব উলিয়াব পাৰে। কেতিয়াবা মন কৰিব পাৰা, যে, দূৰৈৰ পৰা সকলো বস্তুকে ভাল দেখি, কাৰণ সিইতৰ দুগুণবোৰ দূৰৈৰপৰা দেখা নাযায়; কিন্তু ওচৰ চাপি গলে যত যত বেয়া আছে এটাইবোৰ ওলাই পৰে। নক্ষা দূৰৈত ধৰিলে ধুনীয়া দেখি, কিন্তু ওচৰৰ পৰা ৰব ভাল দেখা নাযায়। কথাবো ঠিক তেনেকুৱা। পদ্য লিখোঁতেও মানুহে কোনো এটা বাতৰি দিবলৈ নোখোজে, যি বস্তুটো বৰ্ণোৱা হয় তাৰ ৰূপ বা গূঢ় ভাবটোহে দেখুৱাবলৈ বিচাৰে। এই দেখি যিমান আকাৰে ইঙ্গিতে কথা কোৱা যায়, সিমান ভাল। কিন্তু সেই বুলি সাথকৰাকৈ কথা লিখিব নালাগে। পাঠকে যেন সহজে তোমাৰ ভাব বুজি যাব পাৰে, এই দৰে পদ্য ৰচনা[illegible] উচিত। ভাব লুকাই কথা লিখাৰ উত্তম উদাহৰণ "বিদ্যাসুন্দৰত" পোৱা যায়। মালিনীয়ে যেতিয়া সুন্দৰৰ আগত বিদ্যাৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰে, তেতিয়া তাই ভাল

চুৰ কৰি কৰি কথা কৈছিল। বিদ্যাৰ চুলি সাপৰ নেজতকৈও ভাল আছিল বুলি নকয়; সাপে চুলি দেখি লাজতে গাতত লুকাল বুলিহে কৈছে। কথা এই দৰে লিখিলে কবিতাৰ ৰস বাঢ়ে। এটা উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ।——

"আজীবন দুখত জীৱন ধৰাতকৈ জীৱনত জীৱন জাহ দিয়াই ভাল।"

এই কথাটোত আচল ভাবটো গোপন কৰি লিখা হৈছে। "জীৱন" শব্দৰ অৰ্থ দুটা, প্ৰাণ আৰু পানী। সিহঁত দুইকো একে ঠাইতে লগ কৰাই ভাবটো কিছু অস্পষ্ট হৈছে।

উপমা সাহিত্যৰ এবিধ প্ৰধান অলঙ্কাৰ। ইয়াৰ দ্বাৰাই দুটা কৰ্ম্ম সিদ্ধ হয়। কোনো ঠাইত উপমা দিলে কথা ধুনীয়া হয়, কেতিয়াবা ভাবটো উত্তম ৰূপে প্ৰকাশ পায়। ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবৰ দুটা নিয়ম আছে। এক ৰকমে, যিটো বস্তুৰ লগত যাৰ মিল, সিহঁত দুয়োকো একে লগে লিখিলেই হয়; যেনে, সি ভীম। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা গল, যে সি ভীমৰ নিচিনা পৰাক্ৰমী। কেতিয়াবা এই দৰে নিলিখি কথাটো ঘুৰাই কয়; যেনে, তাৰ পৰাক্ৰম দেখিলে ভীমেও তলমূৰ কৰে। কোন বস্তুৰ লগত কোনোটোৰ তুলনা হয় তাৰ একো নিয়ম নাই। কিন্তু কবি বিলাকে কিছুমান বস্তু আন কিছুমান নিৰ্দ্দিষ্ট বস্তুৰ লগত সদাই তুলনা কৰে। তাৰে কেইটামান তলত দিয়া গল।——

মুখ—— জোনৰ নিচিনা।
চকু—— পদুম ফুল যেন (পুৰুষ)।
　　　　হৰিণীৰ চকু যেন (স্ত্ৰী)।

নাক—— তিলৰ ফুল যেন।

দাঁত—— মুকুতাৰ নিচিনা।

ওঁঠ —— বিম্ব ফলৰ নিচিনা।

হাত—— পল্লৱ (গছৰ পাত) যেন।

উৰু—— ৰম্ভা (কল-গছ) যেন, বা হাঁতীৰ শুঁৰ যেন।

ডিঙি —— সিংহৰ ডিঙি যেন।

কঁকাল—— ডম্বৰুৰ মাজ ডোখৰ যেন।

পানী—— ফটিক যেন।

মাত—— কুলি চৰাইৰ নিচিনা।

ভ্ৰূ—— ধেনুৰ নিচিনা।

চুলি —— সাপৰ নেজ যেন।

বৰণ —— গোলাপ বা পদুমৰ পাহিৰ নিচিনা।

ৰঙা—— লাতুৰ মণি যেন।

সোৱাদ—— অমৃত বা মৌ যেন।

টেঙা—— চুন যেন।

পণ্ডিত—— বৃহস্পতিৰ নিচিনা।

গম্ভাৰ—— পৃথিবী যেন।

গভাৰ—— সাগৰ যেন।

ওখ—— তাল গছৰ নিচিনা।

অটল—— পৰ্ব্বতৰ নিচিনা।

ৰূপ—— কাৰ্ত্তিক বা ৰতিপতিৰ (কামৰ) নিচিনা (পুৰুষ)
ৰতি বা লক্ষ্মীৰ নিচিনা [স্ত্রী]।

কুমলীয়া—— তিঁয়হৰ জালি যেন।

কোমল—— নৱনু বা গখীৰৰ ফেন যেন।

বুকু (নিৰ্দ্দয়) — — কাঠ বা শিল যেন।

ভয়ঙ্কৰ— — যমৰ নিচিনা।

খঙাল —দুৰ্ব্বাসা মুনিৰ নিচিনা।

উগ্ৰ—— ৰুদ্ৰ যেন।

কঁপনি—— কল গছৰ পাত যেন।

গমন—— গজৰ (হাঁতীৰ) নিচিনা (পুৰুষ)।
হাঁহৰ নিচিনা (স্ত্ৰী)।

ভোজন—— ভীমৰ নিচিনা।

কবিতাত কোনো বস্তু বৰ্ণাব লাগিলে তাৰ লগতীয়া যিবোৰ গুণ আছে, তাৰো কথা কব লাগে। যদি কবিয়ে সেই বোৰ গুণৰ বিষয় একো উল্লেখ নকৰে, তেও পঢ়োঁতাই বুজি লোৱা উচিত। কোন বস্তুৰ লগত কি কি গুণ সদাই বুজা যায়, তাৰ দুটা মান ইয়াতে দিয়া গল।——

বায়ু—— শীতল, মৃদু, সুগন্ধী।

পানী— —শীতল, নিৰ্ম্মল, সুস্বাদী।

চুলি———চিক্‌মিকীয়া, কলা, দীঘল।

পুখুৰী——তাত পদুম ফুল আৰু হাঁহ থাকে।

নিশ্বাস—— সুগন্ধী।

বননি——ফুল থাকে।

ফুল—— কলি বা ফুলা, ভোমোৰা লাগি থাকে,
বতাহত লৰে।

বসন্তকাল——এই কালত গছে ন পাত ধৰে, ফুল ফুলে।
আৰু কুলিয়ে মাতে।

জোন—— পূৰ্ণিমাৰ বা প্ৰতিপদৰ, আকাশ মেঘালি বা নিৰ্ম্মল।

পদ্যৰ সাধাৰণ লক্ষণৰ বিষয় আমাৰ আলোচনা ওৰ পৰিল। ওপৰত যিবোৰ নিয়ম দিয়া হল, তাৰ পৰা পদ্য লিখোঁতাৰ আৰু পঢ়োঁতাৰ যে অনেক সুবিধা হব, তাত আমাৰ মুঠেই সন্দেহ নাই। ইয়াৰ ভিতৰত দুই চাইটা বেগত বুজিব নোৱাৰা কথা ওলাব পাৰে, কিন্তু পদ্য পঢ়োঁতে সেই বোৰ মিলাই মিলাই পঢ়িলে সহজে তাৰ মৰ্ম্ম পোৱা যাব।

নাটক।

পদ্যক নানা ভাগে বিভক্ত কৰিব পৰা যায়, কিন্তু তাৰ প্ৰধান ভাগ দুটা মথোন। আন আন যিবোৰ ভাগ হব পাৰে, সেই বোৰ এই দুই ভাগৰ ভিতৰতে পৰে। এতেকে বহুত ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ভাগ নকৰি, কেৱল প্ৰধান ভাগ দুটা বিচাৰি চালেই পদ্যৰ এটাই খিনি পোৱা যাব। এই প্ৰধান ভাগৰ এটাৰ নাম নাটক। নাটকক পদ্যৰ ভিতৰত ধৰা দেখি প্ৰথমে আচ-ৰিত যেন লাগিব পাৰে! কিন্তু অলপ গমি চালেই এই ভ্ৰম দূৰ হব। নাটক গদ্য প্ৰবন্ধে লিখিলেও গদ্য নহয়। আমি দিয়া অৰ্থ মতে ই পদ্যৰ ভিতৰত পৰে। যি মানুহে নাটক লিখে, তেওঁ কেৱল নাটকৰ কথাটো অৰ্থাৎ ঘটনাটো মাথোন কব নোখোজে। সেই ঘটনা কেনেকৈ ঘটিছিল, আৰু সেই ঘটনা দেখিলে মনৰ গতি কেনেকুৱা হয়, তাকে দেখুৱাবলৈহে নাটক লিখা হয়। যদি এয়ে নাটকৰ উদ্দেশ্য হল, তেন্তে তাক পদ্য নুবুলি আৰু কি বুলিব পাৰি? এই বিধ পদ্য চিনাবলৈ বহুত কথা খৰছ কৰিবৰ একো সকাম নাই; কিয়নো ইয়াক দেখা মাত্ৰেই সকলোৱে চিনিব পাৰে। কিতাপৰ ওপৰত নাট-

ক বুলি নিলিখিলেও তাৰ লিখাৰ প্ৰণালী দেখিয়েই বুজিব পৰা যায় । আন কিৰূপ লিখোঁতে লিখকে এটাই যিনি কথা নিজে কয় । কিন্তু নাটকত তেনে নহয় । লিখকে এটি কথাও নিজে উচ্চাৰণ নকৰে, যি কৰলগীয়া তাক আনৰ দ্বাৰাই কৰায় ।

নাটক অতি প্ৰাচীন বস্তু, ইয়াৰ সৃষ্টি হবৰ অনেক কাল হৈছে । আগৰ ধৰ্ম্মলে আনিবৰ মনেৰে প্ৰথমতে নাটক লিখে । কি ভাৰতবৰ্ষ, কি ইউৰোপ সকলো ঠাইতে নাটকৰ সৃষ্টি ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰকে কৰি যায় । এইবাৰে আমি তেওঁলোকৰ শলাগ লব লাগে । আদিৰ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰক বিলাক অৱশ্যে বুদ্ধিমন্ত লোক আছিল । ধৰ্ম্মৰ মৰ্ম্ম মানুহৰ মনত সুমাবলৈ নাটকতকৈ ভাল উপায় নাই । প্ৰথমতে যি জনে নাটক উলিয়ায়, তেওঁৰ বুদ্ধি অৱশ্যে অসীম । মুখেৰে এনে হৈছিল, তেনে হৈছিল, বা এনেকুৱা আছিল, তেনেকুৱা আছিল বুলি কৈ শুনাতকৈ সেইবোৰ কথাৰ নাটক লিখি ভাৱনা কৰি চকুৰ আগতে দেখুৱালে অৱশ্যে মানুহৰ মন বেচিকৈ মজে । বিশেষকৈ অশান্ত মানুহবোৰে বেগেতে একো কথাৰ ধাতু ধৰিব নোৱাৰে । সিহঁতক ন্যায় বা বিজ্ঞানেৰে বুজোৱাতকৈ সেই কথাৰ ভাৱনা কৰি দেখুৱালে অনেক গুণ দিয়ে; এই দেখি শঙ্কৰদেৱে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অনেক নাটক লিখিছিল । সেই নাটকবোৰ অৱশ্যে লিখাত ৰৰ ভাল হোৱা নাই, কিন্তু তাৰ পৰা তেওঁৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হৈছে । সেই নাটকৰ ভাৱনা চায়েই অনেক মানুহ মহাপুৰুষীয়া হৈছিল । আজিলৈকো তাৰ আদৰ কমা নাই । আ-

পেয়ে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰাই কেৱল নাটকৰ উদ্দেশ্য আছিল। কিন্তু আজি কালি তাৰ উদ্দেশ্য বেলেগ হৈছে। এতিয়াৰ মানুহে বাইজৰ মনত আনন্দ লগাবলৈহে নাটক লিখে। যদিও নীলদৰ্পণ, চৈতন্যলীলা আদি কবি দুই এখান নাটকৰ উদ্দেশ্য বেলেগ দেখা যায়, তথাপি মুঠতে কব লাগিলে মানুহৰ মনত ৰং লগোৱাত বাজে আজি কালি নাটকৰ আন উদ্দেশ্য নাই।

নাটকৰ উদ্দেশ্য সলনি হোৱাৰ নিমিত্তে তাৰ লিখাৰ ধৰণো কিছু বেলেগ হৈছে। আগৰ লিখক বিলাকে যি নিয়মে নাটক লিখিছিল, এতিয়াৰ বিলাকে সেই দৰে নি-লিখে। পুৰণি নাটক এটাইবোৰত সূত্ৰধাৰী বা নট নটী দেখিবলৈ পোৱা যায়, ভাৱনাৰ ভাল বেয়া ইহঁতৰ দ্বাৰাই বিচাৰ কৰোৱা হৈছিল। সূত্ৰধাৰী আৰু নট নটীৰ কাম একে নহয়, সিহঁতৰ ভিতৰত অলপ বিভিন্নতা আছে। যি নাটকত সূত্ৰধাৰী আছে, তাত নট নটীও থাকিব পাৰে, বা নট নটী নিদি কেৱল সূত্ৰধাৰীৰ দ্বাৰাই কাম চলাব পাৰি। আৰু কোনো কোনো নাটকত সূত্ৰধাৰী নাথাকেই, কেৱল নট নটীহে দেখা যায়। অতি আদিৰ যিবোৰ নাটক, তাত নট নটী নাই, অকল সূত্ৰধাৰী মাথোন থাকে। শকুন্তলাৰ আগেয়ে যিবোৰ নাটক লিখা হৈছে, তাত কেৱল সূত্ৰধাৰীহে দেখা যায়, নট নটী নাইকিয়া। সূত্ৰধাৰীয়ে নাটকৰ কথা প্ৰথমতে উলিয়ায়, আৰু কোনটোৰ পাচত কি হব, তাক সংক্ষেপে সভাক জনায়। এক ৰকমে চালে সূত্ৰধাৰী ভাৱনাৰ চালক। কোনে কেতিয়া কি কৰিব লাগে তাক সূত্ৰধাৰীহে কৈ দিয়ে। নট নটীৰ কিন্তু এই কাম নহয়। যিবোৰ নাট-

কত নট নটী দিয়ে, তাত সিহঁতে কেবল যাৰ পাচত যি ওলাব লাগে তাক প্ৰবন্ধ কৰি উলিয়াই আনে, আৰু কেতিয়াবা ভাৱনাৰ ভাল বেয়া বিচাৰ কৰে। নাটকত সূত্ৰধাৰী দিয়া প্ৰথা উঠি যাবৰ বহুত দিন হৈছে, কিন্তু নট নটীৰ ব্যবহাৰ প্ৰায় আজিলৈকে চলি আছিল। অলপ দিনৰ পৰাহে এই নিয়ম লোপ হৈছে। আজি কালিৰ নাটকত সূত্ৰধাৰীও নাই, নট নটীও নাই। সিহঁতৰ দ্বাৰাই আগেয়ে যিবোৰ কাম কৰোৱা হৈছিল, তাক এতিয়া সভাই আপোনা আপুনি কথা দেখিয়েই বুজি লব লাগে। এই কথা বুজাবৰ নিমিত্তে আজি কালি ভাৱনা-ঘৰত একো ডোখৰ কাকত দিয়া হয়। তাত কাৰ পাচত কোন ওলাব, আৰু কত ওলাব এই এটাইবোৰ কথা লিখা থাকে। নাটকত সূত্ৰধাৰী দিয়া প্ৰথাটো যে বৰ ভাল আছিল এনে বুলিব নোৱাৰে। এই নিয়ম উঠি যোৱাই ভালহে হৈছে। যি ঘটনা ঘটিব তাক আগেয়ে কৈ দিলে কথাৰ ৰস অনেক গুণে কমি যায়। এতিয়াৰ নাটকত আৰু এটা কথা দেখিবলৈ পোৱা যায়। সভাৰ মানুহক ৰঙ্গাৰ বা ফুচুৰি কথা কৈ হহুৱাবৰ নিমিত্তে একোজন বহুৱা বা বহুৱানী কৰিব পৰা মানুহ দিয়ে। ই নাটকৰ একো অংশ বিশেষ নহয়, কেবল দৰ্শকৰ মনত কথাৰ মাজে মাজে ৰং লগাবলৈ এনে মানুহ দিয়া হয়। আগৰ নাটকত গীতৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ আছিল, আজি কালি বাঢ়িছে।

লিখাৰ প্ৰণালী অনুসাৰে নাটক তিনি বিধ বুলিব পাৰি। অৰ্থাৎ নাটক তিনি ৰকমে লিখা হয়। কোনো

কোনো নাটকত নায়কৰ আদিৰে পৰা অন্তলৈকে দুখ দেখা যায়; দুখতে নাটক আৰম্ভ হৈ দুখতে অন্ত পৰে। আৰু এবিধ আছে তাত নায়ক নায়িকাৰ আদিতে বিষাদ, কিন্তু অন্তত গৈ সুখ হয়, নানাবিধ দুখ ভোগ কৰি শেহত সুখৰ মুখ দেখে। শেহৰ বিধত দুখৰ লেশো নাই। আগৰ পৰা গুৰিলৈকে নায়কে সুখতে দিন কটায়। এই বিধৰ নাটক অতি বিৰল, কদাচিৎ মানুহে দুই এখান লিখে। নাটক পাত তিনি ৰকমৰ ৰস থাকিব লাগে। আদি, বীৰ, আৰু কৰুণ এই তিনি ৰস যি নাটকত নাই সি মানুহৰ আদৰ নাপায়। কোনো কোনো নাটকত কৰুণ ৰস নাথাকে, কিন্তু আদি আৰু বীৰ ৰস সকলো নাটকতে পোৱা যায়। যত এই দুই ৰসৰ অভাৱ তাক নাটক বুলিব নোৱাৰি। আগত যে বহুৱাৰ কথা কলো তাক প্ৰথম বিধৰ নাটকত, অৰ্থাৎ যত নায়কৰ আদিৰ পৰা অন্তলৈকে দুখ তাত সুমুৱা উচিত নহয়। বহুৱা শেহৰ বিধত দিলে ভাল, আৰু যত দুখে সুখে মিহলি তাতো কোঁতিয়াবা দিব পাৰি। ইংৰাজী কোনো কোনো দুখ প্ৰধান নাটকতো বহুৱা দিয়া দেখা যায়, কিন্তু তাৰ কাম তেওঁয়া বেলেগ। বোধ কৰোঁ নায়কৰ লগত এটা বিশ্বাসী চাকৰ দিবৰ নিমিত্তে এই উপায় কৰে।

নাটক লিখিবৰ নিয়ম উপকথাৰ আলোচনা কৰোতেই কোৱা হৈছে। সেইবোৰ নিয়ম পালন কৰি নাটক লিখিলে কিতাপ ভাল হব। কিন্তু নাটক কেৱল উপকথা নহয়, মূল কথাৰো নাটক অনেক পোৱা যায়। আচলতে প্ৰায় মানুহে মূল কথা লৈহে নাটক লিখে; নিজে সাজি লিখা নাটক

অলপ মাথোন দেখা যায়। কোনো কোনো লিখকে মূল কথাকে মূল কৰি তাতে আন আন তেওঁৰ মনে-গঢ়া নতুন কথা লগাই নাটক লিখে। এই বিধৰ নাটকেই বৰ চলিত। কিন্তু মূল কথাই হওক বা উপকথাই হওক, নাটক লিখোঁতে উপকথাৰ দৰেহে লিখিব লাগে। মূল কথাকো অলপ লৰাই উপকথাৰ নিচিনা কৰিলেহে তাৰ ৰস বাঢ়ে। আগত উমু-কিয়াই অহা হৈছে, যে নাটক পদ্য গদ্য দুয়ো প্ৰণালীতে লিখিব পৰা যায়। কিন্তু পদ্যত লিখিলে মিল ছন্দত লিখা ভাল নহয়; অমিল ছন্দহে তাত খাটে। পদ্যত লিখা নাটক না ছলেই; পাচে, মধুসূদনে অমিল ছন্দ উলিয়াই দিবৰ পৰা আজি কালি দুই চাৰি খান পদ্য প্ৰবন্ধত লিখা নাটক ওলাবলৈ ধৰিছে।

গীত।

পদ্যৰ দ্বিতীয় ভাগৰ নাম গীত। নাটকত বাজে পদ্যত লিখা যি যি কথা আছে মানে সকলোবোৰেই এই ভাগৰ ভিতৰত পৰে। কাৰণ পদ্যত লিখা এটাইবোৰ কথাকে সুৰ লগাই গাব পৰা যায়। কিন্তু সকলো ছন্দৰ একে সুৰ নহয়; পেচাৰী যি সুৰে গাব পাৰি, দুলড়ীও সেই সুৰে গাব নোৱাৰি। এই দেখি ছন্দবোৰৰ বেলেগ বেলেগ নাম থোৱা হৈছে। গীতৰ প্ৰধান ভাগ দুটা। ইয়াৰে এভাগ কেৱল সুৰ লগাই গাবলৈ লিখে, আৰু আনটো ভাগ কেৱল লিখকৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ লিখা হয়। তলৰ বিধৰ কথা অনেক কোৱা হৈছে, সেই দেখি

প্ৰতিয়া ওপৰৰ বিধৰ অৰ্থাৎ আচল গীতৰ বিষয়হে আলোচনা কৰা হব।

গীত অতি প্ৰাচীন বস্তু। ইয়াৰ উৎপত্তিৰ দিন ঠাৱৰ কৰি কোৱা বৰ টান কথা। আদিৰে পৰা গীত চলি অহা যেন দেখা যায়। ভাষা আৰু গীত প্ৰায় একে লগেই ওপজে; কিন্তু সাহিত্যতকৈ যে গীত আগেয়ে ওলাইছে তাৰ কোনো সন্দেহ নাই। যেতিয়া মানুহে ভাষা লিখিবলৈ ধৰে, তেতিয়াৰ পৰাহে সাহিত্য নামে এটা বস্তুৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু গীত তাৰো আগেয়ে আছিল। মানুহ যেতিয়া অজ্ঞান আন্ধাৰত পৰি হাবিৰ মাজত আছিল, জ্ঞানৰ পোহৰ কেনেকুৱা তাৰ ভু নাপাইছিল, তেতিয়াও গীত বৰ্ত্তমান। এক ৰকমে চালে গীত মানুহৰ লগে লগে হোৱা যেন অনুমান হয়। ঈশ্বৰে মানুহৰ চিত বৰ কোমল কৰি সৃজন কৰিছে, অলপতে সিহঁতৰ মনত বিষাদ জন্মে, আৰু অলপতে আনন্দ পায়। বিষাদ লাগিলে কান্দে আৰু যদি শোকৰ বেগ বৰ তীব্ৰ হয় তেন্তে বিনাই বিনাই কান্দে। এই বিননি দূৰৈৰ পৰা কেতিয়াবা গীত বুলি ভ্ৰম হয়। আচলতে শোকসূচক গীত আৰু বিননি এই দুইৰ ভিতৰত যে কিবা প্ৰভেদ আছে, তাক বিচাৰি পোৱা নাযায়। বৰ মৰমৰ পুতেক মৰিলে মাকে তাৰ গুণ বিনাই কান্দে। সি কেনেকৈ হাঁহিছিল, কেনেকৈ আই বুলিছিল, কেতিয়া কি মৰমীয়াল কথা কৈছিল এই এটাইবিলাক কথা এনে ভাৱে সুৰ লগাই বৰ্ণিব যে দূৰৈৰ পৰা শুনিবলৈ গীতৰ নিচিনা। আৰু গীতো পাব জনা মানুহে কোমল সুৰে গালে বিননি যেন শুনি।

এই দেখি আমাৰ বিশ্বাস হয়, যে মানুহৰ বিষাদেই গীতৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ। এই বিষয় কোনো কোনো মানুহৰ মত বেলেগ; সিবিলাকে কয়, যে গীত শোকৰ পৰা ওলোৱা নহয়, ইয়াৰ জন্মৰ কাৰণ বেলেগ আছে। তেওঁলোকৰ মতে ঈশ্বৰে আগেয়ে পৃথিবী, তৰু, লতা, নৈ, পৰ্ব্বত, ফুল, পশু, পক্ষী, কীট, পতঙ্গ ইত্যাদি সকলোকে সৃজন কৰি, সমশেহত মানুহ সৃজন কৰে। পাচে মানুহ ওলাই আগত এই মনোহৰ ধৰণী দেখিবলৈ পালে। সি ইফালে সিফালে চায় নানা ৰকম বিতোপন ফুল দেখে, ওপৰলৈ চায় ফট-ফটীয়া পানী কুল কুল কৰি একান্ত মনে অকলৈ বৰ লাগিছে। এইবোৰ দেখি সি বিমোৰ হল, তাৰ মন মোহ গল, আৰু পৃথিবীৰ যি জন গৰাকি তেওঁলৈ বৰ ভক্তি জন্মিল। এই ভক্তিৰ পৰাই গীত ওপজে, অৰ্থাৎ যেতিয়া সি এইবোৰ দেখি আচৰিত হল, আৰু ঈশ্বৰৰ অপাৰ ক্ষমতা তাৰ মনত লাগিল তেতিয়া সি থাকিব নোৱাৰি হঠাৎ সুৰ লগাই ঈশ্বৰৰ মহিমা গাবলৈ ধৰিলে। এই কথাটিতো অৱশ্য যুক্তি আছে। কিছুমান মানুহে ইয়াকে গীতৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ বুলি মানি লৈছে। কিন্তু আমাৰ বিবেচনা হয়, যে যিবিলাক মানুহে গীতৰ এই কাৰণ দিছে আৰু যিবিলাকে তাকে হয় বুলিছে তেওঁলোকে কথাটো ভালকৈ নুটীয়াই বগৰাই চোৱা নাই। যিটো কথাৰ কাৰণ অনেক হব পাৰে, তাৰ যথাৰ্থ কাৰণ ঠিক কৰোঁতে আগ-গুৰি ভালকৈ গমি চাব লাগে; নাইবা আচলটোক এৰি মিছা কথা এটাকে আচল বুলি ধৰাৰ আটক নাই। গীতৰ কাৰণ ভাবি ভাবি বহুত

উলিয়াব পাৰি। কিন্তু তাৰ ভিতৰত যিটো সম্ভৱ, অৰ্থাৎ এটাইবোৰতকৈ যুক্তি সঙ্গত সেইটোহে ধৰা উচিত। এতিয়া ভাবি চোৱা, ঈশ্বৰৰ মহিমাৰ পৰা গীত ওলোৱাই সম্ভৱ নে মানুহৰ বিষাদৰ পৰা ওলোৱাই সম্ভৱ। কাৰণ শোকে মানুহৰ মন যিমান ব্যাকুল কৰিব পাৰে ঈশ্বৰৰ মহিমাই সিমান খিনি নোৱাৰে। ঈশ্বৰৰ ভক্তিত কত কেইজনে চকুৰ লো টোকে, কিন্তু শোকত মানুহে বলিয়া হৈ কান্দি চকু উখহায়। শোকৰ বেগত মানুহে অনিচ্ছাতো গীত গায়, অৰ্থাৎ বিনাই কান্দে। গীত বিনানিয়েই শোক নিবাৰণৰ প্ৰধান উপায়। মানুহৰ মনত যেতিয়া শোক নধৰা হয়, অৰ্থাৎ যেতিয়া শোকৰ বেগ অতি তীব্ৰ হৈ উঠে, তেতিয়া কান্দিলে বুকু শীতল পৰে, মনো পাতল লাগে। গীতৰো গুণ তেনেকুৱা; গীত গাই মানুহে মনৰ বিষাদ দুৰ কৰে। এতেকে গীত আৰু কান্দন একেলগে একেই, সিইতৰ গুণো একে ৰকম। এতিয়া বিবেচনা কৰা, যদি কান্দনৰ কাৰণ বিষাদ হয়, তেন্তে গীতৰ নো কাৰণ বেলেগ হব কিয়? দুয়োৰো অৱশ্যে একেটা হেতু, তাত আমাৰ তিল মাত্ৰও সন্দেহ নাই। মানুহে জন্মিয়েই যে শোক পাইছিল এনে নহয়, আৰু সেই দোষে তেতিয়া গীতো নাছিল। ক্ৰমে শোক দুখ সকলোৱে আহি মানুহক বেৰি ধৰিলে, আৰু তেতিয়াৰ পৰা গীতৰো সৃষ্টি হল। আগেয়ে কোৱা হৈছে যে কোনো কাৰণৰ পৰা কোনো এটা বস্তুৰ উৎপত্তি হলে, মানুহে তাক সুবিধা অনুসাৰে নানা ঠাইত লগায়। গীত যদিও বিষাদৰ পৰা ওলাল, সময় ক্ৰমে মানুহে তাক

ঈশ্বৰ ভক্তিত আৰু আনন্দত লগালে। আজি কালি সেই দেখি গীত নানা ৰকম দেখা যায়। তাৰ কোনোবোৰত ঈশ্বৰৰ মহিমা, কোনোবোৰত আনন্দ উৎসৱ, আৰু কিছুমানত বিষাদৰ কথা থাকে।

লেচাৰী বা ডুলড়ী লিখিবলৈ একোটা বিশেষ ছন্দ আছে। কিন্তু আমি যাক গীত বুলিছোঁ, অর্থাৎ গীত বুলিলে আজি কালি যি বুজা যায় তাক ৰচিবলৈ এটা বা চাইটা কোনো বিশেষ ছন্দ নাই। কোনো কোনো গীতত ভগা, অর্থাৎ ঠাইত মিল ঠাইত অমিল ছন্দ পোৱা যায়। আখৰ লিখি চালেও কোনো ঠাইত যোল, আৰু কোনো কোনো ঠাইত পাঁচ, ছয়, এঘাৰ বাৰ ইত্যাদি ক্রমে পোৱা যায়। এনেকুৱা অমিল কথা কিন্তু দোহোৰা ডোখৰতহে দেখা যায়। অন্তৰাবোৰত মিল নাথাকিলে গাবলৈ বৰ অসুবিধা হয়। কিন্তু দোহোৰাত আখৰৰ লেখ নিমিলে বুলি এনে ভাবিব নালাগে যে তাত একেবাৰে মিল নাই। আখৰৰ লঘু গুৰু সকলো ঠাইতে আছে, অর্থাৎ যত লঘু বর্ণ লাগে, তাত গুৰু আৰু যত গুৰু বর্ণ লাগে তাত লঘু দিলে গাওঁতাই কেতিয়াও গাব নোৱাৰে। আৰু কিছুমান সুৰত আখৰৰ লেখ নিমিলিলেই নহয়। বেহাগ, বাগেশ্রী, পুৰবী, ইমন-কল্যাণ ইত্যাদি ৰাগত যিবোৰ গীত বন্ধা যায়, সিহঁতৰ দোহোৰাত আৰু অন্তৰাত বর্ণৰ লঘু গুৰুতো মিলিব লাগিবই, আখৰৰ লেখো নিমিলিলে নহয়। সকলো ৰকমৰ গীত বিচাৰি চালে দেখা যায় যে বেহাগ, বাগেশ্রী আদি কৰি কেতখিনিমান সুৰত দোহোৰাৰ প্রথম কাঁকিত চৈধ্য বা যোল

আৰু দ্বিতীয় ফাঁকিত যোলটা আখৰ থাকিবই লাগে। কিন্তু এটা কথা মন কৰিবা, যে মানুহে তাল আৰু সুৰ চাই গীত নিলিখে। যিবিলাক কবিয়ে গীত লিখে, তেওঁলোকে যে সঙ্গীত শাস্ত্ৰ জানিছিল এনে নহয়। গীত কবিয়ে লিখে; পাচে গায়নে সেই গীতত যি সুৰ খায়, তাকে লগাই গায়। সময়ে সময়ে এই নিয়মৰ বিপৰীত কাম কৰা হয়, অৰ্থাৎ আগেয়ে সুৰ শিকি পাচে সেই সুৰত মিলাই গীত ৰচে। শেহৰ নিয়মটোৰেই বেছি চলিত আৰু ভাল। কিয়নো, তাল আৰু সুৰ নজনাকৈ গীত লিখিলে, কেতিয়াবা এনে হয় যে গায়নে সেই গীতৰ ঠায়ে ঠায়ে অলপ নসলোৱাকৈ গাবই নোৱাৰে। এই কথা আজি কালি ভাওনা ঘৰবোৰত দেখা যায়। কোনো কোনো নাটকত এনে থাকে, যে গায়নবিলাকে সেই গীত কোনো সুৰত পেলাব নোৱাৰে।

আমি ওপৰত দোহোৰা, অন্তৰা, লঘু আৰু গুৰু আখৰ এইকেইটা কথা ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ। ইয়াৰ অৰ্থ বুজাই নিদিলে মানুহ বিশেষে বুজিবলৈ টান হব পাৰে। দোহোৰা গীতৰ মূল-পাট, অৰ্থাৎ যি ডোখৰ ঘনে ঘনে গাব লাগে। দোহোৰাৰ পাচে যিবোৰ গীত থাকে তাক অন্তৰা বোলে, অৰ্থাৎ গীতৰ অন্তৰ ভাগ। গীতে প্ৰতি দুটা বা তিনটা অন্তৰা থাকে। তাৰ একোটা গোৱা হলেই আকৌ ঘূৰি আহি দোহোৰাত ধৰে। লঘু আখৰ বুলিলে যিবোৰ আখৰত হ্ৰস্ব স্বৰ থাকে, তাকে বুজিব লাগে। ক, প, কি, পি, কু, পু, লঘু, কিয়নো সিহঁতৰ লগত যিকেইটা স্বৰ আছে, অৰ্থাৎ অ, ই, আৰু উ এইকেইটাই হ্ৰস্ব। যি আখৰত দীৰ্ঘ

স্বৰ মিহলি থাকে তাক গুৰু আখৰ বোলে; যেনে; কী কু ইত্যাদি। অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গ মিহলি থকা আখৰবোৰক গুৰু বোলে। যুক্তাক্ষৰৰ আগৰ আখৰটোকো গুৰু বুলি ধৰে। যেনে, অসম্ভৱ, ইয়াৰ স টো গুৰু, কিয়নো সি ম্ভ যুক্তাক্ষৰৰ আগত আছে। যি আখৰত স্বৰবৰ্ণ মিহলি নাই তাক পদ্যত নিলিখে। এই নিয়ম সংস্কৃতত্হে লাগে। অসমীয়াত পদ্য লিখিলে এনে জটিল নিয়ম পালিব নালাগে। চলিত ভাষাত অকাৰত্ বাজে আন এটাইবোৰ স্বৰবৰ্ণ দীৰ্ঘ, এতেকে যি আখৰত অ নাথাকি আন কোনো স্বৰ মিহলি থাকে তাক গুৰু বৰ্ণ বোলে।

সকলো গীতৰ দোহোৰাতো শুনিবলৈ মিঠা হব লাগে; তাত লগোৱা শব্দবোৰ সুললিত আৰু মৃদু হোৱা উচিত। আগেয়ে কোৱা হৈছে, যে দোহোৰা ডোখৰ ঘনে ঘনে গোৱা হয়, যদি সেই দোহোৰাই শুনিবলৈ ভাল নহয়, তেন্তে গীতটো কাণত কেনে লাগিব চোঁৱাচোন। এটা গীতত তিনটাত কৈ সৰহ অন্তৰা থাকিব নালাগে। গীত দীঘল হ'লে গীত শুচি লেচাৰী হয়। পাতল ভাবৰ গীতত এটা অন্তৰা থকাই ভাল, কেতিয়াবা গীত চাই দুটাও দিব পাৰি; কিন্তু দুটাতকৈ বেচি হলে বেয়া। ইয়াতে আৰু এটা কথা মন কৰিব লাগে। সকলো গীতৰে মাজে মাজে এনে ঠাই আছে যে তাত সুৰ বৰ দীঘলকৈ টানিব লগাত পৰে। এই ঠাইবোৰত সদাই গুৰু আখৰ লিখা উচিত, নাইবা শুনিবলৈ বৰ বেয়া হয়। গীত লিখোঁতে আৰু এটা কথা আছে, যে গাবৰ সময়ত যেন সকলো ঠাইত এটা

শব্দকে ভাঙ্গি দোডোখৰকৈ গাব লগা নহয়। এটা গীতত আছে "জনম লভিলোঁ কিকাৰণ" পাচে গাবৰ সময় "জনম ল" একে লগে গাই "ভিলো কি কাৰণ" বেলেগে গাব লাগে। গীত এই দৰে গালে বৰ বেয়া শুনি।

চম্পূ।

সাহিত্যৰ যিবোৰ ভাগ দেখুউৱা হল, তাত বাজেও আৰু এভাগ আছে, তাৰ নাম চম্পূ। এই ভাগ সাহিত্যৰ বেলেগ এক খণ্ড বুলিব নোৱাৰি। গদ্য আৰু পদ্য দুয়োকো মিহ-লাই লিখিলেই চম্পূ বোলা যায়। আজি কালিৰ লিখকে এই প্ৰণালীত কথা নিলিখে। আমি গদ্য আৰু পদ্যৰ আ-লোচনা বেলেগে বেলেগে কৰিছোঁ। এতেকে এতিয়া চম্পূৰ বিষয়ে কথা খৰচ কৰাৰ একো সকাম নাই।

নবৰস।

বীৰ কৰুণ ইত্যাদি অনেক ৰকম ৰসৰ নাম আগত উল্লেখ কৰা হৈছে। কিন্তু ৰস কি তাৰ কথা একো কোৱা নাই। সেই দেখি ইয়াত পুনৰায় সেই বিষয় উলিয়াব লাগিল। ৰস বুলিলে কোনো বস্তুৰ সাৰ বা সোৱাদ বুজায়। কবিতাৰ ৰসো সেই প্ৰকাৰ। কোন কবিতা কোন ৰসত লিখা হৈছে, তাক উলিয়াবলৈ নালাগিলে প্ৰথমে কবিৰ ভাব-টোলৈ মন কৰিব লাগে। তেওঁ কোনো দুখ লগা বা মৰম লগা কথাও লিখিব পাৰে, আৰু কোনো ভয়ানক বা খিণ লগা কথাও বৰ্ণাব পাৰে। কবিতাৰ দ্বাৰাই কেৱল তেওঁৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে, অৰ্থাৎ কবিতাটো পঢ়িলে তেওঁৰ

মনত মৰম লাগিছিল নে ভয় লাগিছিল, দুখ লাগিছিল নে আনন্দ লাগিছিল তাক বিশেষকৈ জানিব পৰা যায়। কবিৰ যে এই একোটা মনৰ ভাব তাকে কবিতাৰ ৰস বোলা যায়। কবিতা লিখিবৰ সময়ত কবিৰ মন যেনে অৱস্থাত থাকে, তেওঁৰ মনত তেতিয়া যি ভাব খেলায়, সেয়ে সেই কবিতাটোৰ ৰস। ৰস মুঠতে ন বিধ।

স্বঙ্গাৰ বীৰ করুণাদ্ভুত হাস্য ভয়ানকাঃ
বীভৎস ৰৌদ্রেত নমাঃ নস্য শান্তস্তথা ৰবঃ।

অৰ্থাৎ শৃঙ্গাৰ, বীৰ, কৰুণ অদ্ভুত, হাস্য, ভয়ানক, বীভৎস, ৰৌদ্ৰ, আৰু শান্ত এই কবিতাৰ নবৰস।

শৃঙ্গাৰ বা আদি—— যুৱক যুৱতীৰ প্ৰেম বুজালে বা কোনো সেই ভাবৰ কথা বুজালে তাক শৃঙ্গাৰ ৰস বোলে; যেনে,

মনক হৰন্ত গোপ বধু সমস্তৰ।
মুখত প্ৰকাশে অতি হাসি মনোহৰ॥
দেখা তা সম্বাৰ সতিনীৰ বিষা এৰি।
পঞ্চম উৎসাহে গায়ে মাধৱক বেৰি॥
পুষ্পতলে বহে অতি নৃত্যাত ভাগৰি।
আলিঙ্গিয়া কৃষ্ণক জিৰায়ে কণ্ঠে ধৰি॥
মদনে পীৰিত কতো বাতুল আকাৰ।
আগ বাঢ়ি নাচি মাঙ্গে ৰোড়স শৃঙ্গাৰ॥
দেখা দেখা হেৰ সখি কতো গোপিনীৰ।
কৃষ্ণ মুখ চুম্বিতে নয়নে বহে নীৰ॥
কাম তাপে তপন্ত মাধৱে কত নাৰী।

জন্মে জন্মে হৈবে প্ৰভো তোমাৰ কিঙ্কৰী ॥
কতো গোপী মাধৱক নমিবাৰ ছলে ।
চৰণত স্তন দিয়া মহাকাম ভোলে ॥

বীৰ——সাহস আৰু পৰাক্ৰম বুজুৱা কোনো ভাব থাকিলে তাক বীৰ ৰস বোলে; যেনে,——

মোক লাগি বান্ধৈ নকৰিবা চিন্তা ভয়,
কৈত শুনি আছা মোৰ আছে পৰাজয় ।
নৃপতি গণক মই জানি আছোঁ ভালে,
সিংহক কৰিবে কিবা শৃগালৰ পালে ।
হেন লক্ষ ৰাজাক কটাক্ষ মোৰ নাই,
সাজু হৈয়া আসি কাৰ উকৰাইবে চাই ।
পলাইবে শৃগাল গণ যেন লাঞ্জমাৰি,
ৰঙ্গ দেখা থেদাইবোহোঁ লগুাটিকা পাৰি ।

কৰুণ——দুখ বা শোক বুজায় এনে কোনো ভাব থাকিলে তাক কৰুণ ৰস বোলে; যেনে,——

কান্দে আৰু নৰ নাৰী, অন্বেস পুৰক চানি,
ক্ৰন্দনৰ উৰ্ম্মি উথলিল ।
অনন্তৰে মহাদই, ক্ষণেক চেতন পাই,
দীৰ্ঘৰাৱে অনেক কান্দিল ॥
পুত্ৰশোকে দহে গাৱ, হিয়ে হানে মুষ্টিঘাৱ,
হাঁ হাবিয়াসৰ পুতাই ।
কৃষ্ণ ৰমাই যম দূত, হৈয়া তোক নিলে পুত
মোক শোক সাগৰে পেলাই ॥
জাতিগণে দিলে হাক, তোক দগ্ধ কৰিবাক

শুনিলা কিনো খতত্বৰ।
গলাইগৈলি নাচিবাগি, পুত্ৰ ই অম্বক লাগি
উলটিয়া নপশিলি ঘৰ॥
পাক্কোপুত্ৰে ভৈলোঁ সুখী আছিলোঁ সুবৰ্ণ কুম্ভি
সিও নাম খণ্ডাইলি কুমৰ।
কিনো ভৈল হৃদি শোক, বিধতা দণ্ডিলে মোক
যমপুৰে আমাক সুমৰ॥
যজ্ঞাৰ কুমাৰী গণে, তোক সেৱে সৰ্ব্বক্ষণে
শীতল সযাত থাকা শুই।
আজি বাপু প্ৰাণ এৰি, কোন স্থানে আছা পৰি
কাক শৃগালৰ ভক্ষ হুই॥

অদ্ভুত——বিস্ময়জনক কোনো ভাব থাকিলে তাক অদ্ভুত ৰস বোলে; যেনে,——

নন্দক আবৰি, বোলে গোপ গোপী,
পৰম মনে বিস্ময়।
তোমাৰ পুত্ৰৰ, যেন যেন কৰ্ম্ম,
মনুষ্য এন্ত নহয়॥
সাত বাৰষৰ, শিশু কৃষ্ণ ইটো,
দেখা কেন কৰি লীলা॥
ছত্ৰাকৃতি কৰি, এক হাতে তুলি
পৰ্ব্বতক উল্লাসিলা॥
দোভাইক বথে ধৈয়া তৰ তলে
নামিল গৈয়া যমুনাৰ জলে।
মুৰ দিয়া মন্ত্ৰ জাপনা পাচে

দেখন্ত শ্যাম কৃষ্ণ ঐত আছে।
ৰথত নাহিক বুলি উঠিলা
দোভাইক ৰথতে দুনাই দেখিলা।
পূৰ্ব্বৰতে বসি আছন্ত দুই
দুনাই বুৰ দিলা বিস্ময় হুই।
জলৰ মাজত দেখন্ত পাচে
সহস্ৰেক ফনে অনন্ত আছে।
× × × × ×
পৰম পুৰুষ আছন্ত বসি
প্ৰকাশে মুখ যেন পূৰ্ণ শশী।”

হাস্য——হাঁহি উঠিব পাৰে এনে কোনো ভাব থাকিলে তাক হাস্য ৰস বোলে, যেনে,——

ডাঙ্গৰ দীঘল ভুনি মৰা, মূৰত ডাঙ্গৰ পাগ
বিয়ায় সভায় ডাঙ্গৰ চৰুত পায় ডাঙ্গৰ ভাগ।
ডাঙ্গৰ জাপিৰ তলত যায়, ডাঙ্গৰ পিৰাত বহে
ডাঙ্গৰ ঢোকাত ধঁপাত খায়, ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ কাহে।
ডাঙ্গৰ খাতি ডাঙ্গৰ মাছ ডাঙ্গৰ ভেটি ভাৰ
গোচৰ শোধাত জগৰ ভঙ্গাত সদাই লাগে তাৰ।
ডাঙ্গৰ ঘৈণিক চুলিত ধৰি মাৰে ডাঙ্গৰ চৰ
ডাঙ্গৰ চাউলৰ ভাত দিয়ে তাতশালত ঘৰ।
বন্ধাক মাৰে খুটাত বান্ধি ডাঙ্গৰ বাঢ়ণীৰে
খৰমৰ কোব লগুৱাৰ মূৰত দিনে ৰাতি পৰে।
ডাঙ্গৰ ভাৱত লৰ-লুৰ পলায় লৰা লৰি
ডাঙ্গৰ কেও কোৰত কেও কান্দে বা চিঁৱৰি।

ডাঙৰ ডিঙিৰ-ডাঙৰ হাতৰ ডাঙৰ ধুম্‌ধুমনি
ই মুৰৰ পৰা সি মুৰলৈকে গোটেই গাওঁতে শুনি।
ডাঙৰ চৰাৰ ডাঙৰ খুটাত ডাঙৰ পাক পাৰি
পাটি ঢাৰিত খাই দাই উঠি বহে ভেম মাৰি।
ডাঙৰ ডগ্‌ডগিত পানী, ডাঙৰ বটাত পান
ওচৰতে থয় হোকা, চৰিয়া পিকদান।
ডাঙৰ বিছনিৰ বা জুৰ লাগি পৰে
চকু মুদি ডাঙৰ ডাঙৰ হোঁতৰণি মাৰে।
পিন্ধা-উৰাত ভেম ডাঙৰ কথাত ডাঙৰ গপ
তলে তলে কথা ডাঙৰ পুৰা ডাঙৰ জপ।

ভয়ানক—ভয়জনক কোনো ভাব থকিলে তাক ভয়ানক ৰস বোলে; যেনে,——

ভেৰ প্ৰহৰৰ পথ জুৰি নিৰন্তৰ
চূৰ্ণীকৃত কৰিসেক বৃক্ষ নিৰন্তৰ।
ঘোৰ ৰূপ দেখি প্ৰজা কৰে উস'মস
ওড়িয়াছে দন্ত যেন লাঙলৰ ইষ।
নাকৰ ভিতৰ যেন পৰ্ব্বত গহ্বৰ
ভয়ঙ্কৰ শিলা সম তনু থুপন্তৰ।
অতি কুককুটা কেশ বিকৃত কুৰূপ
চক্ষুৰ কোটৰ যেন দুই অন্ধকূপ।
হাত ভৰি ওড়িয়াছে যেন দেখি আলি
ভকাণ পুখুৰি যেন পেট আছে খালি।

বীভৎস— ঘৃণা বা বিৰূপ বুজুৱা ভাব থাকিলে তাক বীভৎস ৰস বোলে: যেনে,——

এক্কো নেদেখন্ত কামাতুৰ ভৈল হৰ
কন্যাৰ ধাৰিবে মনে দিলন্ত লৰৰ।
খটমট্ কৰি বাজে গলে মুণ্ড মাল
কঙ্কালৰ সোলকি পৰিল বাঘ ছাল।
ভৈল উলঙ্গত তাকো নাচান্ত চাপৰি
দেখি পলাইবাক লৈলা কন্যাও লৰৰি।
হাঁসি লাজে আৰ হোন্ত ই গাছে সি গাছে
ভোল হুয়া শঙ্কৰো খেদন্ত পাচে পাচে।
ঘৃণা— কোনো ঠাইত আছে পৰি মৰা গৰু এটা
আৰু পৰি আছে কত হাৰ গোটা গোটা।
গেলিছে মঙ্গহ তাৰ গোন্ধে প্ৰাণ উৰে,
তাতে পৰি ৰৰমাখি ভেন্ ভেন্ কৰে।
এফালে লাগিছে আহি খকুৰা শকুনি
খিকিন্দালি কৰি খায় মাংস টানি টানি।
কোনো ফালে পোক লাগি পিল পিল কৰে,
উৰ্ব্বলি মঙ্গহ কতো খহি খহি পৰে।
আৰু আছে চুৰা চুৰি বিষ্ঠা কেউফালে
কেচা, পকা' ধোঁৱা উৰা, ঘিণ লাগে চালে।
ৰৌদ্ৰ —উগ্ৰ বা খং বুজায়, এনে ভাব থাকিলে তাক ৰৌদ্ৰ ৰস বোলে; যেনে,—
শুন অৰে যদু বংশী কৃষ্ণ দুৰাচাৰ,
কেনে চুৰি কৰি নেস ভগিনী আমাৰ।
ঘুঘুৰিলি কন্যা তই মোতো মুখুৰিলি

যেন ঢোণ্টা কাকে লৈয়া যায় সোণ্দা ফল
থানিতেকে বহ আজি দিবোঁ প্ৰতিফল।
আন নৃপতিৰ মতে আমাক প্ৰোস্কাস
কল্মি কুমৰৰ তই আঁটা নতু পাস।
প্ৰমত্ত বাঘৰ আগে খেলাসৰ গায়
কংসাল সৰ্পৰ যেন লাঞ্জে দংস পায়।
মাৰিবাক লাগিয়া যমন্ত কৰ খেড়ি
আজি তোক নামাৰি সেহবেঁ নযাওঁ এৰি।

শান্ত বা বাৎসল্য—মৰম বা ভক্তি বুজুৱা ভাব থাকিলে তাক শান্ত ৰস বোলে; যেনে,—

লোকক খেদিয়া যান্ত তিনি চাৰি ভৰি
মুখ চাই নিচিনি থাকন্ত যেন ভৰি।
কৰ্দমে লেপিত হয়া আসন্ত উলটি
দেখি দুইকো দুই মাৰে খৰন্ত সাবটি।
স্নেহে পীয়াৱন্ত স্তন পুত্ৰ মুখ চান্ত
মিলয় আনন্দ দেখি গজি আসে দন্ত।

আজি বহু দিন মিতা, তুমি সৈতে নাই দেখা
ছিলা কৰবাত মনে মনে।
দেখিয়া তোমাৰ মুখ, মনে বৰ পালোঁ সুখ,
জুৰাল জীৱন এতক্ষণে॥
একে দিনে জনমিলোঁ, একেলগে বৰ হলোঁ
একেলগে কৰিছোঁ খেমালি।
কেনে সুখে দুই জনে, ফুৰিছিলোঁ বনে বনে
সনত পৰেনে ? সৰু কালি॥

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

ভক্তি——মই অনাথক দয়া, কৰহু পৰমানন্দ
দাস বুলি ধৰিয়া মনত।
থৈয়ো নিজ ভৃত্যৰ সঙ্গত।
অঙ্গুলী মুখত কৰোঁ, দান্তে তৃণ তুলি ধৰোঁ
কেশ ছিণ্ডি দিওঁ চৰণত॥
অপৰাধ বিনাশন তযু নাম নাৰায়ণ
জানি নামে পশিলোঁ শৰণে।
আন গতি নাহিকে মৰণে।
অপৰাধ ক্ষমা কৰি, তুমি দয়াশীল হৰি
মোক ৰক্ষা কৰিয়ো চৰণে॥
তোমাৰেসে অবিস্তাৰ, আমাক মুহিলে হৰি
নাজানোহো তোমাৰ তত্ত্বক।
তোমাৰ চৰণে হৰি, শৰণ পশিয়া সাৰ
কৰিলোহোঁ তোমাৰ নামক॥

অন্ত।

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.